

संस्कृत-सूत्र-संग्रहः

पृथु सुभत.

१. चम्पाटस्य. ०-२-०
२. सिद्धा-नरहरस्य. ०-३-०
३. An examination of S'am-
kara's refutation of the
S'amkhyas system. 1-0-0
४. श्रीमती वेदरुति. १-०-०
५. श्रीहरिरायणीना तथा श्रीपुरोत्तमणीना
आख्योत्सवसमये बयलां व्याख्याना. ०-४-०
६. श्री पुरोत्तमणीना आख्योत्सव. ०-२-०

॥ श्रीगोपिकागीतसुबोधिन्नुवाच ॥

अनुवादः

भगवान् गङ्गापतिराय शास्त्री एम. ए., बनारस.

पृष्ठ २०००.

अमृत.

सं. १९८८.

Edited by Prof. M. G. Shastri M. A. M. E. & S. (Bom.) Branch,
Printed by Govindji Dabrybhai Nalk at Shree Anand Bandhu Printing Press, Serai, and
Published by Shree Narayan Kalyanadas Pota, Branch.

॥ श्रीमद्ब्रह्माचार्यग्रन्थरत्नमालायां प्रकाशिता ग्रन्थाः ॥

(विषयासूक्तमेव ग्रन्थाङ्काः कान्तन विपरिचितः)

अङ्कः ।	नाम ।	मूल्यम् ।
१.	गायत्रीभाष्ये सप्तमिटीकाभिर्गुञ्जरानुवादेन च सहितम् ।	०-४-०
२.	श्रीमद्भगवद्गीता तत्त्वटीपिकासहितता ।	१-०-०
३.	ब्रह्मसूत्रपाठः पाठभेदसहितः ।	०-४-०
४.	अधिकरणसङ्ग्रहः पण्डितकृपारामारमजनिर्भयराभमहविरचितः ।	०-४-०
५, ६, ७.	सप्रदीपं श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम् ।	२-४-०
८.	शाण्डिल्यभक्तिसूत्रभाष्यं सुरलीदासविरचितं सानुवाद्म् ।	०-८-०
९.	जैमिनिस्त्रयभाष्यपाठभाष्यम् ।	०-४-०
१०.	तद्विवरणम् ।	०-८-०
११.	श्रीमद्भागवतप्रथमस्कोकत्रयसूक्ष्मटीका ।	०-२-०
१२.	श्रीदशमस्कन्धप्रथममजन्मद्वितीयतामसप्रकरणसुबोधिनीस्थाः कारिकाः ।	०-२-०
१३.	" " " सुबोधिनीस्थकारिकाः ।	०-८-०
१४.	श्रीदशमस्कन्धप्रथमाध्यायसुबोधिनीटिप्पण्यौ सानुवादे ।	२-०-०
१५, १६.	श्रीदशमस्कन्धजन्मप्रकरणध्यायचतुष्टयीसुबोधिनी सर्वसामग्रीसहिता ।	२-४-०
१७.	श्रीदशमस्कन्धतामसप्रमाणप्रकरणसुबोधिनी ।	१-०-०
१८.	श्रीतामसप्रमाणप्रकरणप्रकाशः ।	०-८-०
१९.	श्रीदशमस्कन्धतामसप्रमेयप्रकरणसुबोधिनी ।	१-०-०
२०.	श्रीवैष्णवीसुबोधिनी सर्वसाहित्यसमेता ।	अमूल्यम् ।
२१.	" " " " " " सानुवादा च ।	"
२२.	श्रीतामसप्रमेयप्रकरणप्रकाशः ।	०-८-०
२३.	श्रीदशमस्कन्धतामससाधनप्रकरणसुबोधिनी ।	१-०-०
२४.	श्रीगोपिकागीतसुबोधिनी सानुवादा ।	अमूल्यम् ।
२५.	श्रीगोपिकागीतसुबोधिनीयनुवादमात्रम् ।	अमूल्यम् ।
२६.	श्रीयुगलगीतसुबोधिनीयनुवादमात्रम् ।	अमूल्यम् ।
२७.	श्रीयुगलगीतसुबोधिनी सानुवादा ।	०-४-०
२८.	श्रीअमरगीतसुबोधिनी सानुवादा ।	०-४-०
२९.	वेदस्तुतिसूक्ष्मटीका सानुवादा ।	१-०-०
३०.	षोडश ग्रन्थाः ।	०-१-०
३१.	कृष्ण षोडश ग्रन्थाः सकारिका रासपञ्चाध्यायी वैष्णुगोपिकायुगलअमरगीत- सुबोधिनी च ।	अमूल्यम् ।
३२.	पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेदः श्रीगोकुलेश्विरचितविबृत्तिसहितः सानुवाद् ।	०-४-०
३३.	श्रीबल्लभाष्टकं प्राप्यटीकासहितम् ।	०-६-०
३४.	श्रीसर्वात्मस्तोत्रं " " " ।	०-६-०
३५.	प्रस्थानरत्नाकरः श्रीमद्गोस्वामिपुरुषोत्तमविरचितः ।	०-८-०
३६.	श्रीबल्लभाचार्यचरितं सुरलीदासविरचितं सानुवाद्म् ।	०-२-०
३७.	पुष्टिमक्तिसुभाषां प्रकाशिताः प्रकरणग्रन्थाः ।	१-०-०
३८.	शुद्धाद्वैतसिद्धान्तप्रदीपः ।	०-४-०
३९.	स्मृत्यर्थः ।	०-४-०
४०.	An Examination of S'ankara's refutation of the S'ankhya System. 1-0-0	०-४-०

॥ श्रीगोपिकागीतनां श्रीसुबोधिनीजीનો अनुवाद ॥

આ શ્રીગોપિકાગીતનો પ્રસંગ શ્રીમદ્ભગવતના દશસ્કન્ધના અષ્ટાવિંશ અધ્યાયમાં છે. એ ગીતનું

પૂર્વાભિસન્ધિ.

ચથાર્થ જ્ઞાન થવામાં પૂર્વ અધ્યાયની સમાપ્તિમાં જે કારિકાદ્રયનું કથન થયું છે તેનું પણ અનુસન્ધાન કર્તવ્ય છે. અન્યપૂર્વા અર્થાત્ શ્રુતિરૂપા અને અનન્યપૂર્વા અર્થાત્ અભિક્રુમારિકા એમ દ્વિવિધા શ્રીકૃષ્ણગોપિકા અત્ર ગાનકર્ત્રી છે.

શ્રુતિરૂપાની આખ્યાયિકા બૃહદ્દામનપુરાણમાં પ્રસિદ્ધા છે અને શ્રીવિદ્યમણડનાદિ ગ્રંથોમાં તેનો રમ્ય ઉપન્યાસ પણ છે. નં પિરૂપા અભિક્રુમારિકાની આખ્યાયિકાનું ગાન પદ્મપુરાણમાં આ પ્રકારે છે. હવેકારણવાસી પોડશસહસ્ર નખિયોએ નિજ આશ્રમના સમીપમાં સમાગત કોટિકંપોધિકલાવણ્ય શ્રીકૌસલેન્દ્રનાં-શ્રીરામચન્દ્રનાં-દર્શને જનિતા રિંસાના-રમણિયજાના-ભાવભરે તદીય સ્ત્રીત્વ પ્રાશ્નું ત્યારે 'સમ્પ્રતિ તો હું' એકપત્નીવતપદ છું તથાપિ વજમાં આપનેા મનોરથ સમ્પન્ન થશે' એમ જેમના પ્રતિ ભગવાને કૃપા કરી તે જ પોડશસહસ્ર ક્રવિ આ ક્રુમારિકા છે. આદિવરાહપુરાણમાં પણ 'શ્રીકૃષ્ણના રમણાથ' પોડશસહસ્ર નંખિયોએ ગોપીસ્વધારણ્ય કથું' અને કેશવ ભગવાને સહ ક્રીડા કરી' એમ સ્લોક પ્રસિદ્ધ છે. મહાકૌંઠમાં પણ 'મહાતમા અભિપુત્રોએ નપ કરીને સ્ત્રીત્વ પ્રાપ્ત કથું' અને અજ વિષ્ણુ ભગવાને વાસુદેવ ભર્તાને પ્રાપ્ત કથો' એમ ઉક્તિ પ્રસિદ્ધા છે. 'યથાપિ શ્રુતિરૂપ શ્રીગોપીજન તો પ્રારમ્ભથી જ શ્રુતિરે સ્ત્રી છે તથાપિ નં પિરૂપ યુરુપશરીરમાં વિરુદ્ધ સ્ત્રીભાવની ઉત્પત્તિ અસમ્ભવિતા જણાય છે' એમ અત્ર આશ્ચર્ય થાય તો તેનો પણ પરિકાર મનેાહર છે. આ અભિક્રુમાર અતિશુદ્ધ અને કૃતયુગ્યપુત્ર જ છે એમ દેખીને તેમના પ્રતિ હરિ એવા તો પ્રસન્ન થયા કે અદેશ્યતમ સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દની દિત્સા-દાન કરવાની ઇચ્છા-આવિર્ભવી, સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દનો અનુભવ તો જેમ કેવલ પુરુસ્વમાં સમ્ભવતો નથી તેમ કેવલ સ્ત્રીત્વમાં પણ સમ્ભવતો નથી, કારણ કે તેણે પ્રમાણ નથી, પ્રપન્ના પણ દિગ્વિજીતોને-નંખિપત્નીઓને-સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દનું દાન નથી અને શુદ્ધા પણ શ્રીહિન્દીઓને તે સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દનું દાન છે, પ્રમાણભાવથી આ પ્રકારે કેવલ પુરુસ્વમાં તેમ જ કેવલ સ્ત્રીત્વમાં સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દ અનુભવાતો નથી તથાપિ અચિન્ત્યાનન્દશક્તિ ભગવાનની બહુ શક્તિઓ છે તત્ર પણ એકા અન્તરજ્ઞતમા એવી પણ શક્તિ છે કે જેના સમન્વયે સ્ત્રીત્વમાં ભગવત્સ્વરૂપાનન્દાનુભવ અવરથ થાય અને તે શક્તિ ઉક્તરૂપસ્ત્રીત્વલક્ષણધરૂપા જ છે, તેથી પ્રભુએ તે પ્રસાદશક્તિને અગ્નિક્રુમારોમાં સ્થાપી, આથી શ્રીકૌસલેન્દ્રદર્શનશ્રેણે તેમનામાં સ્ત્રીભાવ પણ સુક્ર છે, તથાપિ તેમનો તાદૃશ મનોરથ તો વજમાં જ સમ્પન્ન થાય એમ ભગવદિચ્છા હોવાથી તેમને તદ્ભાવાનુરૂપ સ્ત્રીદેહ તો સમ્પ્રતિ-સારસ્વતકલ્પમાં-જ પ્રાપ્ત થયો. આ અગ્નિક્રુમારનું સ્ત્રીદેહ પ્રાકલ્ય ગોઠેદશમાં થયું હતું અને કંસને ઉપહાર કરવાને શ્રીનન્દરાયજીએ તે દેશમાંથી આ અગ્નિક્રુમારિકાઓનું આનયન કથું હતું; પરન્તુ ભગવાનમાં વિનિયોગીત્વ પદાર્થનેા અન્યથા વિનિયોગ જ અશક્ય છે, તેથી શ્રીનન્દરાયજીએ તે વિચાર શાન્ત કરીને નિજ નન્દનની નિરાચરણા સેવનામાં જ તે ક્રુમારિકાઓને વિનિયોગ્યાં. શ્રુતિ અને સ્મૃતિ ઉભયે સદૈવ ભગવદ્-શુભાસક્તતા જ છે તેથી અન્યપૂર્વા શ્રુતિરૂપા અને અનન્યપૂર્વા નં પિરૂપા સાક્ષાત્ સ્વરૂપાનન્દરસપાન કરે તત્ર ઇતરશઙ્કાપિશાચિનીનો તો અવસર જ નથી એ સિદ્ધાન્ત તો મર્મજ સદૈવ લાગ્યવાન વાયકને પૃથક્ કથનીય જ નથી, તેથી નિત્યા અત એવ શ્યામા શ્રુતિરૂપાની અપેક્ષાએ સ્મૃત્યાત્મિકા ગૌરમં પિરૂપાનું ક્રુમારિકાત્વ સર્વથા ઉપપત્ત છે એટલું જ કથન અત્ર પર્થાસ છે. અન્યપૂર્વા શ્રુતિરૂપા અને અનન્યપૂર્વા નં પિરૂપા એમ જે દ્વિવિધા શ્રીકૃષ્ણગોપિકા અત્ર ગાનકર્ત્રી છે તત્ર પણ વૈષ્ણિક પક્ષમાં અને સામ્યદાંચિક પક્ષમાં સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસ શુભે ત્રિવિધ પર્થાસ છે, ત્રિવિધ પર્થાસના પણ મિલને નવ પ્રકાર અન્યપૂર્વાના નવ પ્રકાર અનન્યપૂર્વાના અને એક પ્રકાર અન્યપૂર્વાની અને અનન્યપૂર્વાની ઉપલક્ષણવિધાએ એમ સોપલક્ષણ એકોનવિંશ પ્રકાર સિદ્ધ થઈ રહે છે. આ પ્રથમ વ્યક્તિપક્ષમાં જેમ એકેકા શ્રીગોપીવ્યક્તિનો સાત્ત્વિકરાજસતામસ વ્યક્તિભેદ છે તેમ સમુદાયપક્ષમાં

તો અમુકસંખ્યાક તે તે સમુદાય-યુથ-જ સારિવક રાજસ અને તામસ એમ યુથલેદ પણ છે, અર્થાત્ કોઈક યુથ સારિવક્રીતું તે કોઈક યુથ રાજસીતું અને કોઈક તો તામસીતું હોય છે, તત્ર પણ યુનઃ અવાતરલેદે સારિવક્રીતું યુથત્રય રાજસીતું યુથત્રય અને તામસીતું યુથત્રય એમ નવ પ્રકારનાં યુથ છે, અને જેમ પૂર્વોક્ત પ્રકારે સર્વ મલીને અન્યપૂર્વાનાં નવ યુથ તેમ અનન્યપૂર્વાનાં પણ નવ યુથ હોવાથી પૂર્વોક્તા અન્યપૂર્વાના અને અનન્યપૂર્વાના લેદે દ્વેવિધ્યથી અષ્ટાદશ યુથ સિદ્ધ થયાં અને ઉપલક્ષણવિધાએ અન્યપૂર્વાતું અને અનન્યપૂર્વાતું એક શુભાતીત યુથ મલીને સામાન્યશઃ એકૌનવિંશતિયુથસંખ્યા સિદ્ધા થઈ ગઈ આ સર્વ જ શ્રીગોપીજનનો ગર્વ જતો રહ્યો છે તેથી તેઓ સર્વા ગતગર્વા છે, ફેલામિમાં સર્વસાધનરાહિત્ય જ પુષ્ટિમાર્ગમાં સાધન છે, અને જે ફેલાતમક શ્રીકૃષ્ણ કદાપિ સાધન થતા નથી તેવા ફેલરૂપ શ્રીકૃષ્ણ તેમનું સાધન સ્વરૂપનઃ જ થઈ ગયા છે, ફેલાતમક શ્રીકૃષ્ણ જ તેમનું અનન્ય સાધન છે, તેથી આ સર્વ શ્રીગોપીજન સર્વથા અસાધન અર્થોદ્ નિઃસાધન છે, આ સર્વા શ્રીકૃષ્ણગોપિકા શ્રીકૃષ્ણસમન્વયે ગતગર્વા અને અસાધના છે તેથી હરિનાં પણ પ્રિયા છે, આ સર્વા ગતગર્વા અસાધના હરિપ્રિયા શ્રીકૃષ્ણગોપિકા 'હરિને ગાન પ્રિય છે' એમ માને છે એટલું જ નહિ પરંતુ 'મારી તો કોઈ પણ પ્રકારે યોગ્યતા નથી તેથી કોણ બળે કયાએ ભક્ત પ્રતિ ભાગ્યે અથવા સ્નેહે અથવા કૃપાએ અત્ર પ્રભુ આગમન કરશે' એમ સર્વ જ શ્રીગોપીજનને સ્વમાં સન્દેહ હોવાથી પરસ્પર લેદને પણ વિસ્મરીને બીવનાર્થ એકત્ર મલી બાય છે, અને સારિવકાદિ નાનાંવિધ શ્રણે ભગવદ્ગાન કરે છે એમ પૂર્વાધ્યાયના ઉપસંહારમાં કારિકાદયે જે કથન કર્યું છે તેનું સ્વાસ્થ્ય સ્મરીને અગિમ શ્રીગોપીગીતામૃતનું પાન પુષ્ટિભક્તિસુધારસપિપાસુએ કર્તવ્ય છે.

સ્વભાવથી અથવા અપરાધથી કૃતાવસ શ્રીગોપીજને સ્તોતરૂપ ગાન કર્યું, તેથી પ્રકૃત અષ્ટાવિંશ અધ્યાયમાં હરિનું ગાન-તત્સ્તોત્રગાન-કથાય છે. શ્રુતિશિરની-

કારિકાયાં.

ઉપનિષદ્ગી-અને ભરતાચાર્યવિરચિત નાન્યથાસ્ત્રની એકાક્યતાએ હરિ યુક્તારસરસ છે એમ સિદ્ધ થઈ રહે છે. યુક્તારસરસ પણ સચોત અને

વિપ્રયોગ અર્થોદ વિરહ એમ જે દલદય છે તેમાં સચોતરસ 'પૂર્વદલ'ગ્રંથાએ અને વિપ્રયોગરસ 'ઉત્તરદલ'ગ્રંથાએ પ્રાયઃ પ્રસિદ્ધ છે, આ ઉત્તરદલાતમક વિપ્રયોગયુક્તારસનો અર્થોદ વિરહાવસ્થાનો સ્વભાવ જ છે કે તેમાં પ્રિયતમના શુભનું ગાન જ થાય. વિરહી ભક્ત જે ભવદ્શુભગાન કરે છે તે વિરહાવસ્થાના સ્વભાવે-સર્વથા નિજ સાધનબલે નહિ-જ કરે છે, તેથી શુભગાન છે, અસ્મત્કૃતિસાધ્ય છે-શુભગાન અસ્મદ્વિહિત કર્તવ્ય છે-એમ વિધિએ શુભગાન નિરોધલીલાધિકારી થયે વિરહી રસિક ભક્ત કરતા નથી એ તો અત્ર અનુષર્જીતઃ જ સિદ્ધ થઈ ગયું. અત્ર પદયોજના છે, આ પ્રકારે છે. વિરહાવસ્થાનો સ્વભાવ જ છે કે શુભગાન જ યાય અને તેથી શ્રીગોપીજને જે સ્વભાવથી-નિજ ભાવથી-જ શુભગાન કર્યું, અથવા પક્ષાન્તરે 'ભક્તોથી પણ અથે અધિકા હીએ' એમ સ્વસ્વરૂપમાં ભક્તોથી પણ આધિક્યજ્ઞાનરૂપ અપરાધને પ્રાપ્ત કરીને પણ શ્રીગોપીજન એમ માનધારણ કરે છે કે 'જ્યારે પ્રભુ અમને પ્રાર્થશે ત્યારે જ અસ્મન્નિષ્ઠ રસનું દાન અમે પ્રભુને કરીશું.' એ પ્રકારે કરી છે માનલક્ષણા અવજ્ઞા જેમણે એવાં 'કૃતાવસ' શ્રીગોપીજને સ્તોત્રાતમક ગાન કર્યું, 'માન છે લક્ષણ જેનું એવી માનલક્ષણા અવજ્ઞા અમે કરી તેથી અપ્રસન્ન પણ પ્રભુ હવે સ્તોત્રે પ્રસન્ન થઈ જશે' એમ ઉપપન્નતાએ સ્તોત્રતઃ શ્રીગોપીજને ગાન કર્યું. શ્રીગોપીજન માન કરે છે તેનું કારણ પૂર્વોક્ત સ્વભાવ છે, અથવા અવજ્ઞાએ અપ્રસાદ થયો તેથી હવે સ્તોત્રે તે અપરાધનું ક્ષમાપન અને પ્રસાદ થશે એમ માનીને શ્રીગોપીજન સ્તોત્ર કરે છે, થકા સ્વભાવથી અર્થોદ રસસ્વભાવથી જે માનલક્ષણા અવજ્ઞા થઈ તેથી અપ્રસન્ન પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાને શુભગાન એક જ ઉપાય યુક્ત છે એમ અવધારીને શ્રીગોપીજને સ્તોતરૂપ ગાન કર્યું તેથી આ અષ્ટાવિંશ અધ્યાયમાં શ્રીગોપીજનકૃત સ્તોત્ર-શ્રીગોપીગીત-કથાય છે. આ પક્ષમાં માનાવજ્ઞાસ્વ અપરાધનું પણ કારણ શ્રીગોપીજનનો સ્વભાવ છે, અર્થાત્ યુક્તારસના આલમ્બનવિભાવનો જ એવો

કોઈક સ્વભાવ છે કે જેથી માનસક્ષણ અવસા થયું સહજત્વે થઈ જાય છે, તાદૃશ્ય પણ માનથી જ્યારે તે રસિકનાયક અપ્રસન્ન થઈ જાય છે ત્યારે રસાત્મિકા રીતિએ જ નાવિકાકૃતચુલ્લુગાનદારા તત્પ્રસાદન પણ રસશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે તેથી શ્રીગોપીજીને નિજલાવાતુરુપરસરીત્યા સ્તોત્રરૂપ ગાન કર્યું, અને તેથી સાત્ત્વિકાદિ શુભનું પણ જે કથન અગ્રે છે તે કથન તે ભાવની અનેકવિધતાસાધનાર્થે જ છે એ પણ આતુકાસિદ્ધ થઈ જાય છે. (૧.) નિજ અધિકારતઃ એકોનવિંશતવિધ શ્રીગોપીજીને હરિને પ્રિયા એકોનવિંશતવિધા સ્તુતિ કરી, તેથી આ અધ્યાયમાં એકોનવિંશતિ શ્લોક છે. (૨.) પતિમતી શ્રુતિરૂપા અનન્યપૂર્વા શ્રીગોપિકા પ્રથમતઃ સાત્ત્વિક પર્થાએ ગીતપ્રારમ્ભ કરે છે, તેથી પ્રથમ-શ્લોકવકત્રી ગોપિકા વા તદ્વૃથ સાત્ત્વિકરાજસ છે, દ્વિતીયશ્લોકવકત્રી ગોપિકા વા તદ્વૃથ સાત્ત્વિકતામસ છે, તૃતીયશ્લોકવકત્રી ગોપિકા વા તદ્વૃથ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે અને ચતુર્થશ્લોકવકત્રી ગોપિકા વા તદ્વૃથ શુભાતીત-નિશ્ચુષ્ણ-છે, આ પ્રકારે ચતુર્વિધા પતિમતી શ્રુતિરૂપા અનન્યપૂર્વા શ્રીગોપિકાનું સાત્ત્વિકરાજસ સાત્ત્વિકતામસ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક અને શુભાતીત એમ પ્રકારચતુષ્ટયે નિરૂપણ કર્યું. (૩.) પ્રથમશ્લોકચતુષ્ટયમાં સ્તુતિકર્ત્રી ચતુર્વિધા પતિમતી ગોપત્રી છે એમ નિરૂપણ કરીને તે જ પ્રકારે અનન્યપૂર્વા ઋષિરૂપા કુમારિકાની હતતા પ્રાર્થનાનું કથન શ્રીકૃષ્ણ કરે છે, તેથી તત્ર પણ પ્રથમતઃ સાત્ત્વિક પર્થાએ ગીત આરમ્ભાય છે અને તેથી પગ-ચમશ્લોકવકત્રી ગોપિકા વા તદ્વૃથ સાત્ત્વિકસાત્ત્વિક છે, પદ્મશ્લોકવકત્રી ગોપિકા વા તદ્વૃથ સાત્ત્વિકતામસ છે, સપ્તમશ્લોકવકત્રી ગોપિકા વા તદ્વૃથ સાત્ત્વિકરાજસ છે, અને અષ્ટમશ્લોકવકત્રી ગોપિકા વા તદ્વૃથ શુભાતીત છે, અર્થાદ્ અનન્યપૂર્વા કુમારિકામાં પણ અન્યપૂર્વાવત્ પૂર્વોક્તા જ પ્રકારે ચાતુર્વિધ છે, જેમ સાત્ત્વિક પર્થાએ અન્યપૂર્વા શ્રુતિરૂપાએ શ્લોકચતુષ્ટયે ગાન કર્યું તેમ જ અનન્યપૂર્વા ઋષિરૂપાએ પણ સાત્ત્વિક પર્થાએ શ્લોકચતુષ્ટયે ગાન કર્યું એમ ચતુર્વિધ ગાન અત્રપર્યન્ત હ્રયે સમાન કર્યું. (૪.) પરન્તુ હવે દ્વિતીય રાજસ પર્થાએના પ્રારમ્ભ અનન્યપૂર્વા કરે કે અનન્યપૂર્વા કરે એમ આકાંક્ષા થાય તો તત્ર શ્રીકૃષ્ણ આજ્ઞા કરે છે કે અનન્યપૂર્વા કૃષ્ણલાવનાએ સિદ્ધા છે તેથી રાજસ પર્થાએ અગ્રિમ શ્લોકત્રય પણ કૃષ્ણભાવનાએ સિદ્ધા અનન્યપૂર્વા જ વિશેષે કહે છે, અર્થાદ્ નવમથી એકાદશ-પર્યન્તનાં પણ વકત્રી અનન્યપૂર્વા ઋષિરૂપા જ છે, અત્ર નવમશ્લોકવકત્રી ગોપિકા વા તદ્વૃથ રાજસસાત્ત્વિક છે, દશમશ્લોકવકત્રી વા તદ્વૃથ રાજસતામસ છે, અને એકાદશશ્લોકવકત્રી વા તદ્વૃથ રાજસરાજસ છે, તેથી રાજસ પર્થાએ અનન્યપૂર્વા ગોપિકાએ મોદતા ગાન કર્યું એમ સિદ્ધ થયું. (૫.) પગ-ચમશ્લોકપર્યન્ત અનન્યપૂર્વાએ સાત્ત્વિક અને રાજસ પર્થાએ ગાન કર્યું તેથી અનન્યપૂર્વા શ્રુતિરૂપા પણ અવશિષ્ટ રાજસ અને તામસ એમ પર્થાએ શ્લોકવકત્રીનું ગાન કરે છે, અર્થાદ્ દ્વાદશથી ચતુર્દશપર્યન્ત રાજસ પર્થાએ અને પગ-ચદશથી સપ્તદશપર્યન્ત તામસ પર્થાએ અનન્યપૂર્વા ગોપિકા ગાન કરે છે, તત્ર દ્વાદશશ્લોકવકત્રી વા તદ્વૃથ રાજસતામસ છે, ત્રયોદશશ્લોકવકત્રી વા તદ્વૃથ રાજસ રાજસ છે, અને ચતુર્દશશ્લોકવકત્રી વા તદ્વૃથ રાજસસાત્ત્વિક છે. (૬.) પગ-ચદશથી સપ્તદશશ્લોકપર્યન્ત પણ અનન્યપૂર્વા જ તામસ પર્થાએ ગાન કરે છે, તત્ર પગ-ચદશશ્લોકવકત્રી વા તદ્વૃથ તામસસાત્ત્વિક છે, ષોડશશ્લોકવકત્રી વા તદ્વૃથ તામસતામસ છે અને સપ્તદશશ્લોકવકત્રી વા તદ્વૃથ તામસરાજસ છે. અતિ યદ્દ મવાન ઇત્યાદિ શ્લોકત્રયના આભાસમાં આ ક્રમ સ્પષ્ટ છે, કારિકામાં રાજસી તમસી ચૈવ સાત્ત્વિકીતિવિવેકતઃ એમ કથન છે તેથી તદ્વતુસાર તો પગ-ચદશશ્લોકવકત્રી વા તદ્વૃથ તામસરાજસ અને સપ્તદશશ્લોકવકત્રી વા તદ્વૃથ તામસસાત્ત્વિક હોય એમ જણાય છે. (૭.) અત્ર કારિકાક્રત ક્રમ આભાસમાં વિવક્ષિત નથી એમ-અથ્વા તાતપર્યાન્તે કારિકાક્રત અને આભાસોક્ત પશુની વ્યવસ્થા બદલવી એમ-નિબંધસામઘદ્ કહે છે, શ્રીમદાચાર્યચરણોક્તકારિકામાં અને આભાસમાં પ્રેક્ષ પણ સ્થલે કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ જ વસ્તુતઃ વિદ્યમાન નથી, કારિકાક્રત ક્રમ તો સર્વે સ્વામાન્યમાત્ર છે અને આભાસોક્ત ક્રમ તો વિશેષ છે, તેથી પ્રતીયમાન પણ વિરોધ 'સામાન્યવિશેષ'ત્યાયે જ પરિકાર્ય છે, દશમશ્લોકના પ્રકરણવિભાગમાં અપાનતર સાત્ત્વિક પ્રકરણના અધ્યાયવિભાગમાં પણ આ જ સામાન્યવિશેષત્યાયે અવિરોધ સ્વીકારવો, અત્ર 'ષોડશીશ્લોકપ્રકરણવદ્' 'વિકલપ'ની ૧. વિકલપનું ગીતસાસિદ્ધ ઉદાહરણ.

અપેક્ષાએ પણ સામાન્યવિશેષન્યાય જ બલવત્તર છે, કારણ કે સામાન્યવિશેષન્યાયમાં ઉભયે વાક્યની સાચકતા રહે છે, અને વિકલપમાં તો એક વાક્ય અર્થવત્ યથા જાય છે. સમદશ શ્લોકમાં અન્યપૂર્વા ઉપસંહાર કરે છે, અને તેમના કોઈ પણ પર્યાય હવે અવશિષ્ટ નહિ રહેવાથી અષ્ટાદશ શ્લોક અનન્યપૂર્વા અવિરુદ્ધતા તામસ પર્યાયે આરમ્ભે એ યુક્ત જ છે, તેથી અષ્ટાદશ શ્લોકવદ્ત્રી વા તદ્વચ અનન્યપૂર્વામાં તામસસાત્ત્વિક છે અને એકોનવિંશ શ્લોકવદ્ત્રી વા તદ્વચ તામસરાજસ છે, અનન્યપૂર્વામાં તામસતામસવદ્ત્રી વા તદ્વચ નથી તેથી અનન્યપૂર્વાના તામસ પર્યાયમાં વદ્ત્રીત્રય નથી પરંતુ કેવલ વદ્ત્રીત્રય જ છે. (૮.) આ પ્રકારે અન્યપૂર્વાના સાત્ત્વિક પર્યાયમાં પ્રથમથી ચતુર્થપર્યન્તનું શ્લોકચતુષ્ટય રાજસ પર્યાયમાં દ્વાદશથી ચતુર્દશ પર્યન્તનું શ્લોકત્રય અને તામસ પર્યાયમાં પચ્ચદશથી સમદશ પર્યન્તનું શ્લોકત્રય હોવાથી સર્વ મલીને કશ શ્લોક છે, જેમાં નવશ્લોકનાં વદ્ત્રી સચુણ છે અને એક ચતુર્થ શ્લોકનાં વદ્ત્રી શુણ્ણાતીતા છે. અનન્યપૂર્વામાં સાત્ત્વિક પર્યાયે પચ્ચમ શ્લોકથી અષ્ટમશ્લોકપર્યન્ત શ્લોકચતુષ્ટયનું રાજસ પર્યાયે નવમથી એકાદશ શ્લોકત્રયનું અને તામસ પર્યાયે અષ્ટાદશ અને એકોનવિંશ શ્લોકત્રયનું ગાન છે, તેથી તત્ર સર્વ મલીને નવ શ્લોક છે, જેમાં અષ્ટશ્લોકનાં વદ્ત્રી સચુણ છે અને એકા અષ્ટમશ્લોકવદ્ત્રી શુણ્ણાતીતા છે. આ પક્ષમાં અન્યપૂર્વામાં એક શ્લોક અધિક અથવા અનન્યપૂર્વામાં એક શ્લોક ન્યૂન છે એમ કદાચિદ્ વૈવચ્ચ ભાસે તો તેના પરિહારાર્થે ગૃહાભિસન્ધિરુપ પક્ષાન્તર પણ છે, આ પક્ષાન્તરમાં ચતુર્થશ્લોકવદ્ત્રી શુણ્ણાતીતભાવાપન્ના કેમલભાવા કેવલ અન્યપૂર્વા જ નહિ પરંતુ અનન્યપૂર્વા પણ છે, અન્યપૂર્વા અને અનન્યપૂર્વા એમ ઉભયને સાધારણ ચતુર્થશ્લોકવદ્ત્રી કેમલભાવા શુણ્ણાતીતભાવાપન્ના સ્વીકારી લેતાં જે અષ્ટાદશ શ્લોક અવશિષ્ટ રહ્યા તેમાં નવશ્લોકવદ્ત્રી અન્યપૂર્વા અને નવશ્લોકવદ્ત્રી અનન્યપૂર્વા એમ પ્રાપ્ત થતાં પૂર્વ વૈવચ્ચ તિરોહિત થઈ જતાં સમાનતા પ્રતીતિ થાય છે. આ પક્ષાન્તરમાં ચતુર્થશ્લોકવદ્ત્રી તો અન્યપૂર્વાનન્યપૂર્વાસાધારણ કોમલા વા શુણ્ણાતીતા છે અને તદ્વચતિરિક્તા અષ્ટાદશ સચુણમાં પ્રથમ દ્વિતીય તૃતીય ચચ્ચમ ચષ્ઠ સપ્ત અષ્ટમ ત્રયોદશ અને ચતુર્દશ એમ નવ શ્લોકનાં વદ્ત્રી સચુણ અનન્યપૂર્વા છે અને નવમ કશમ એકાદશ દ્વાદશ પચ્ચદશ યોદશ સપ્તદશ, અષ્ટાદશ અને એકોનવિંશ એમ નવ શ્લોકનાં વદ્ત્રી સચુણ અન્યપૂર્વા છે, અર્થાદ્ આ પક્ષાન્તરમાં નવ સચુણ અનન્યપૂર્વા છે અને નવ સચુણ અન્યપૂર્વા છે, તેથી વૈવચ્ચદોલ પણ ન રહ્યો, ચતુર્થ શ્લોકનું તો ગાન નિશ્ચય અનન્યપૂર્વા અને નિશ્ચય અન્યપૂર્વા ઉભયે મલીને જ કરે છે તેથી ચતુર્થશ્લોકગાન તો અન્યપૂર્વાને અને અનન્યપૂર્વાને ઉભયને જ સાધારણ છે, અને તેથી આ પક્ષાન્તર સર્વથા નિર્દોલ અને સમ છે. (૯.) આ અભિસન્ધિ ગૃહ જ છે તેથી તેમાં પર્યાયત્રયનું અને તદ્વચાન્તર બેઠનું ઉદ્દઘાટન કોઈ પણ ટીકાકારે કયું નથી, જેમ ભાષ્યની સમાપ્તિમાં તેનાધિકૃત વૃત્તિ ન વક્ષ્યમ્ હરેર્જનામ્ આત્મા પ્રસિદ્ધા છે તેમ અત્ર પણ આત્મા અવધારણીયા છે.

સાત્ત્વિક તામસ રાજસ પર્યાય

ઉદ્ગિરણ
તત્ત્વદ્વાર
તો સ્તો
પ્રાપ્ત થા
ન જ હો
અનેકરુ
ઉપાલમ
પરંતુ નિ
ઉપયુક્ત
સ્વતંત્ર
પૂર્વે વાક
કથન થા
જાણું, ત
નથી, જ
પ્રકાર નિ
સ્વદાસીત
એવા અ
તાત્પર્ય
વિશદ થ

ગૃહાભિસન્ધિ.

પૂર્વ અધ્યાયની સમાપ્તિમાં તદાગમનકાહ્વા જગુઃ વચનથી એમ ભાવ લક્ષાય છે કે જેમ માને કરીને અપરાધથી પ્રભુ અન્તર્હિત થઈ ગયા તેમ સ્તોત્રે સન્નુદ્ધ થઈને પ્રકટ થશે, એમ સતે સ્તોત્રમાં દોવારોપાદિ અનુપપન્ન છે એમ આશંકા થાય તો તેના પરિહારાર્થે ગૃહ અભિસન્ધિને ઉદ્દઘાટતાં સ્તુતિસ્વરૂપનું કથન કરે છે કે તત્ત્વદ્વાર્યાનુસારે તે તે શ્રીગોપીજનના ભાવનું નિરૂપણ છે, સ્તુતિ પણ ચથાધિકાર જ થાય એ યુક્ત છે. શ્રીગોપીજનનો એવો જ અધિકાર છે કે જે અધિકારે પ્રભુને 'કુંહક' 'કિતવ' ઇત્યાદિ શબ્દો કહે તથાપિ પ્રભુ તેવાં વચનનો પણ સ્તુતિત્વે જ અર્જીકાર કરે છે, અન્યથા અત્રે તે જ પ્રકારે અનુરૂપતા શ્રીશુક તદાગમનકાહ્વા જગુઃ એમ વડે નહિ, કારણ કે ધ્રુક્ષાદિ ભક્તો પણ પ્રભુને એવા શબ્દ કથી શકે નહિ, આથી એમ નિષ્પન્ન થયું કે શ્રીગોપીજનના નિજ ભાવનું તત્ત્વદ્વાર્યાનુસારે ઉદ્ગિરણ થાય છે અને તેના અવશેષ પ્રભુને પણ પરમ સન્તોલ જ થાય છે, અર્થાત્ સ્તોત્રમાં 'કુંહક' 'કિતવ' ઇત્યાદિ શબ્દ દોવારોપાદિ નથી પરંતુ શ્રીગોપીજનના તત્ત્વદ્વાર્યાનુસાર ભાવનું જ નિરૂપણ વા

ઉદ્દિગિરણ છે, અન્યથા-આ પ્રકારનો ભાવપદ્ય અર્જીકૃત ન થાય તો વિપક્ષમાં-બાધક પણ છે. 'તત્ત્વદાઢ્યાનુસારે શ્રોગોપીજનના ભાવનું' જ અત્ર નિરૂપણ થયું છે' જે સિદ્ધાન્ત ન રવીકારાય તો સ્તોત્રમાં સુખઢુ પ્રકારે જે અનેકતા-અનેકવિધાન્ત-છે તે ઉપચુકત ન થાય એમ બાધક ઢોષ પ્રાપ્ત થાય, જે અત્યસ્તુતિવદ્ અત્ર પણ કેવલ સ્તુતિભાત્રવ જ હોય અને ભાવભાત્રવું નિરૂપણ ન જ હોય ત્યારે તો સ્તુતિમાં ઉપાલભાદિપ્રકારે અનેકરૂપતા સમ્ભવતી જ નથી, અને તેથી તેવી 'અનેકરૂપતાનું' કથન અત્ર સ્તુતિમાં શ્રોચુક કરે નહિ, પરન્તુ શ્રીચુક તો અત્ર સ્તુતિમાં પણ ઉપાલભાદિપ્રકારે અનેકરૂપતા કથે જ છે, તેથી સિદ્ધ થાય છે કે શ્રોગોપિકાગીત અત્યસ્તુતિવદ્ નથી પરન્તુ નિજ ભાવભાત્રવું ઉદ્દિગિરણ છે, જેનું શ્રવણ-શક્તિતાત્પર્યેનિર્ધાર-કરીને ઉપાલભસાદિને પણ ઉપચુકત કરીને-અત્યવ પ્રસન્ન નન્દનન્દન શ્રીગોપીજનના મધ્યમાં જ પ્રકટ થઈ ગયા. (૧૦.)

स्वतन्त्र-इह प्रकरणीय तृतीयाध्यायमा 'जयति तेषां जन्मा नृजः' धर्मादिव्याप्यचतुर्निष्ठप्रभञ्जमा
पूर्वे वाक्ययुक्तये सपूर्वात् अन्यपूर्वात् कथनं यत्, तदनन्तर वाक्ययुक्तये सपूर्वात्-अनन्यपूर्वात्-
कथनं याय छेत् तमेना वाक्यमा विवरणुश्चानुसारे सङ्गुहकारिकेकाप्यपक्षम् विवक्षितं नथी अयेम
लक्ष्युत्, तत्र निश्चितामर्थे बोधे केवल सात्त्विकीत्वं निरूपय्युत्, कारणं छे तत्र धार्ष्ट्यत्वं स्पष्ट निरूपय्यु
नथी, नजजनाविद्वद्बोधे धार्ष्ट्यथी ताभसीत् कथनं यत्, प्रणतदेहिनां बोधे किञ्चित् प्रष्ट
प्रकारे निरूपय्युथी राजसीत् कथनं यत्, मरुता गिरां बोधे सखलश्रीनाभिन्त्यर्थे प्रार्थनथी अने
स्वदासीत् निरूपय्युथी शुष्मातीतात् कथनं याय छे, अयेम अनन्यपूर्वावद् अ कं अत्र पक्ष लक्ष्ये
अये। अर्थ छे. कारणसन्निविष्टेना प्राप्यने। आविर्भाव शुष्मातीत आवसां डोतो। नथी अयेम
तात्पर्यं सर्वत्र शुष्मातीतभावना पश्चाद् निरूपय्युमां लक्ष्युत्।

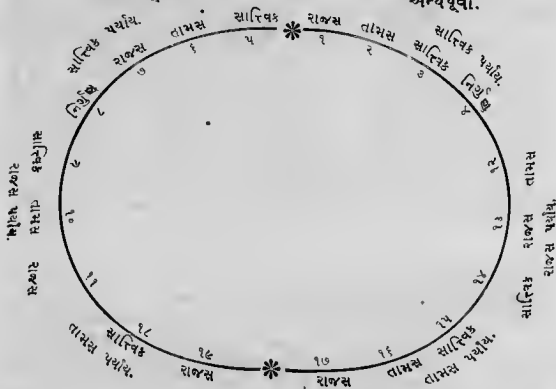
એકાદશવિંશતિ શ્લોકાનાં વદત્રીમાં મુખ્યલેદક્ય અને તદનતર્ગતલેદ પણ અગ્નિમ પ્રસ્તરદ્યથી વિશદ થઈ જશે.

॥ प्रस्तरद्वयम् ॥

प्रथम प्रस्तर.

अनन्यपूर्वा.

अन्यपूर्वा.

હેતુભાસ છે તેથી તે હેતુભાસ સાધ્યની-સર્વોત્કર્ષની-સિદ્ધિ કરી શકતો નથી, અને તેથી લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ હોય એવો કોઈ અવ્યભિચરિત ઉત્કર્ષસાધક હેતુ વક્તવ્ય છે' એમ આકાંક્ષા થાય તો તદર્થે અત્ર ધ્રુવ દ્વિદશા ભવત્ત્વં હિ કથે છે, અત્ર-મજ્જમાં-ઈન્દ્રિય શત્ત્વ-સર્વદા-શ્રયે છે, 'હું' હીન છું' એમ હીન ભાવે લક્ષ્મી મજ્જનો આશ્રય કરે છે, વૈકુણ્ઠમાં તો તે જ નિયતા પત્ની છે તેથી તત્ર તો હીન ભાવે કદાપિ કોઈનો પણ આશ્રય ઇન્દ્રિયમાં કર્તવ્ય રહેતો નથી, પરન્તુ અત્ર તો લક્ષ્મીસદશી અમે અનેકા છીએ, તેથી 'મારો અવસર કયારે આવશે?' એમ અસ્વસ્થતાથી લક્ષ્મી મજ્જને નિરન્તર સેવે છે, તેથી જે લક્ષ્મીની સ્થિતિએ લોક સ્વેતકર્ષ માને છે તે લક્ષ્મી પણ આપના-શ્રીગોકુલેશના-જન્મથી શ્રીમદ્ગોકુલનો આશ્રય કરીને રહી છે, અને તેથી ઇન્દ્રિયની અત્ર હીનતાએ નિત્યસ્થિતિ મજ્જનો સર્વોત્કર્ષસાધક હેતુ છે, આ અર્થ 'હિ'-યુક્ત-છે, કારણ કે લક્ષ્મી પતિવ્રતા છે, ભક્ત પ્રતિ કૃપા પ્રસિદ્ધા કરવાને તેના પતિ સ્વયં ભક્તાધીનતાએ યત્ર ભક્તોમાં સ્થિતિ કરે છે તત્ર તેની પતિવ્રતા પત્ની-લક્ષ્મી-સુતરામ જ આશ્રયે અત્ર શું આશ્રય? મજ્જમાં પરાધીનતાએ સ્થિતિ કરીને ભગવાન ભક્તો પ્રતિ કૃપા દર્શાવે છે એ પ્રસંગ તો પૂર્વે ઉલ્લખલપ્રકરણમાં કથાયો જ છે.

આપના જન્મે મજ્જનો સર્વોત્કર્ષ સર્વજનીન છે, તેથી ભવત્કર્તૃક અસ્મદ્રમણે કોઈ પણ પ્રકારે ન્યુતા થવાની નથી તેમ જ લક્ષ્મીના પણ મનમાં વિષાદ થવાનો નથી, કારણ કે આપના પ્રાકૃત્યે સર્વોત્કૃષ્ટ મજ્જનો અર્જીકાર આપે નિજત્વે કર્યો છે, અને તેથી અસ્મદર્થે આગત આપે આ શ્રીમદ્ગોકુલ એકદા દ્રષ્ટવ્ય છે, અથવા અમે વક્ષ્યમાણ તાવકાસ્ત્વયિ વૃતાસવસ્ત્વાં વિશ્વ વિનિવ્રત્તે વાંચ્યનો અર્થ જ વૃત્તવાંકિયાપદનું કર્મ છે અર્થાત્ 'આપને વિષે ધૃત છે અસુ-પ્રાણ-જેમણે એવા 'ત્વયિ ધૃતાસુ' તાવક-ત્વદીય ભક્તો-આપને દિશાઓમાં વિચરે-શોધે-છે' એ આપ દેખો, જોતાદશ અર્થે અનુચિત છે એમ અનુચિતત્વપ્રદર્શને જણાવે છે કે આપ મજ્જમાં અવતીર્ણ છે એમ નિશ્ચય કરીને પ્રહ્લાદિ લોક અત્ર-મજ્જમાં આગમન કરે છે ત્યારે અસ્મદાદિ મજ્જસ્થો તો આપને એકા નહિ પરન્તુ બહુ દિશાઓમાં વિચરે છે આ મહત્તી અનોંચિતી છે. 'પરન્તુ મજ્જસ્થોમાં ભક્તિ જ નથી અન્યથા તેઓ વિરહમાં મરત અને અભક્તને તો ભગવદ્દર્શન ન જ થાય છે યુક્ત છે' એમ આશકું થાય તો તેના પરિહારાર્થે 'ત્વયિ વૃતાસવઃ' પદ કથે છે, આપને જ અર્થે ધૃત છે અસુ-પ્રાણ-જેમણે એવાં 'ત્વયિ ધૃતાસુ' અમે છીએ, અને તેથી અમારા પ્રાણનો આપમાં ઉપયોગ નથી એમ, અમે સર્વા જ જ્યારે જ બાણીશુ તે જ ક્ષણે આપને અનુપયુક્ત અમારા પ્રાણને પણ ત્યજીશું, અથવા જ વિભ્રમ સતે પ્રાણ જતા રહેશે તેથી જ ભવદુપયુક્ત પ્રાણના આત્માસનાર્થે આપને શોધીએ છીએ, અન્યથા પ્રાતઃકાલે તો આપ શ્રીનન્દાલયમાં આગમન કરશે એ નિશ્ચિત હોવાથી અત્ર રાત્રિએ આપનું વ્યર્થ વિચયન નહિ કરતાં અમે મજ્જમાં જ ગયાં હોત, પરન્તુ તેમ નહિ કરતાં રાત્રિએ અત્ર જ આપનું અન્વેષણ કર્યું કરીએ છીએ તેથી અમારું 'ત્વયિ ધૃતાસુત્વ' સિદ્ધ છે, આપ મજ્જમાં વિરાજમાન સતે ત્વદીશે આપને દિશાઓમાં શોધે છે એનું મહદ દેન્ય પ્રાપ્ત થયું છે તેથી એક વાર ત્વદીયોને દેખો એમ અમારી પ્રાર્થના છે, આ પ્રકારે એક શ્રીગોપીજને દર્શન પ્રાપ્તું અને તત્ર પણ 'દયિત'સમ્બોધનથી પ્રિયભત્તાના અદર્શને સ્ત્રીઓનું' જીવન યુક્ત નથી એમ નિરૂપ્યું, યદ્યપિ ભગવાન શ્રીગોપીજનનાં દર્શન કરે તેથી શ્રીગોપીજનનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય નહિ તથાપિ તેમનું દેન્ય દેખીને તેમને ભગવાન નિજ સ્વરૂપનું પણ પ્રકર્ષે દર્શન કરાવે એમ ભગવદ્દર્શનાર્થે જ તેમણે સ્વદર્શનની તે પ્રાર્થના કરી. એમ સ્વદેન્યે અનોંચિત્યાદિનિરૂપણે આ શ્રીગોપીજનનું સાત્ત્વિક પર્થાયમાં રાજસત્ત્વ આ સ્ત્રીકે નિરૂપ્યું. (૧.)

આમાસ-તામસી તો વધાભાવ પ્રાર્થવાને 'અદૃશ'પદ છેડીને અદર્શન તો વધાસાધક છે એમ 'શરદુવાસયે' સ્ત્રોકે કથે છે.

શ્લોક—શરદુદાશયે સાધુજાતસંત્સરસિજોદરશ્રીમુખાદુશા ।

સુરતનાથ તેશ્લોકદાસિકા વરદ નિમ્નતો નેહ કથઃ ॥ ૨ ॥

શ્રીમન્નાગવતાસગાર્ય—હે સુરતનાથ ! હે વરદ ! શરદુદાશયમાં સાધુજાતસંત્સરસિજોદર-શ્રીમુખ દરો આપની અશુદ્ધકદાસિકાઓને નિહન્ટા આપને ઇહ વધ નહિ શું ? (૨.)

શ્વાલ્મ્યના—શરદાલીન ઉદાશયમાં-પુષ્પરિણીમાં-સાધુ અર્થોત્ સમ્યક્ પ્રકારે થયલા

સરસિજની-કમલની-અન્તર્વર્તિની શ્રીને પણ મોષે એવી 'શરદુદાશયે સાધુજાતસંત્સરસિજોદરશ્રીમુખ' દષ્ટિએ હે 'વરદ' જે નિહને તેને વધદોવ નથી શું ? અપિ તુ વધદોવ થાય જ છે. અત્ર

વ્યાખ્યાનમાં 'વધ'પદ હનનાર્થક હોવાથી 'નિમ્નતો વધો ન' એમ હનનરૂપ

શરદુદાશયે સાધુજાત-કથન સમજવે નહિ તેથી 'વધ'પદનું અર્થોન્તર 'વધદોવ' કહ્યું, કદનમાત્રમાં

સંત્સરસિજોદરશ્રી-આહુલકપક્ષમાં જન્મ ગ્રહીને 'વધાય છે જે પ્રયોજનને અર્થે તે વધ' એમ

મુખાદુશા નિમ્નતો 'વધાવજ' અનુશાસને 'વધ'પદનો અર્થ 'વધદોવ' અર્થાદ 'વધદોવ' કહેયો,

નેહ કિં વધઃ ? જે સાધને પરના પ્રાણીજાતસંપાદનસાધક-એણે સંપાદાય તે 'સંપાદન'

વા 'સાધન' અને તેવા સંપાદનના અર્થાત્ સાધનના સાધક-ઘાતકદોવભાદ્

થાય છે, અર્થાત્ પ્રકૃતમાં ભગવાનની દષ્ટિ મારણસાધન હોવાથી તેથી મારણસાધન દષ્ટિના

સાધક ભગવાન ઘાતકદોવભાદ્ છે, આથી ભગવદ્દષ્ટિ સર્વઘાતુકા છે એમ નિરૂપ્યું;

જાણ્યમાનિ ન દુશ્સહ જોજ જાનર્હત્ વાંધ્યાપ્રમાણયે ભગવદ્દષ્ટિ સર્વઘાતુકા છે એમ ભગવદ્દષ્ટિએ

વધકથને નિરૂપ્યું. વધ કથીને અનન્તર અત્ર ભગવદ્દષ્ટિને સર્વઘાતુકા કથી, ભગવાન ઘાતક છે

અને તેથી ભગવદ્દષ્ટિ પણ તાદૃશી જ છે એમ અત્ર કથન છે. જેમ જાણ્યમાનિ વાંધ્યામાં

આયુર્મનઆદિતું ગ્રહણ કર્યું છે તેમ અમને પણ પ્રાણેષ આપ કરા દષ્ટિએ દેખો છે. અન્યથા

પ્રાણપ્રાયા કેમ થાય ? યદપિ ભગવાન પુરુષોત્તમની દષ્ટિ આનન્દમયી જ છે અને તેથી

પરમાનન્દનું જ પ્રદાન કરે છે, ઘાત તો કાંઈ કરતી નથી, તથાપિ વિરહમાં સ્મર્યમાણા તે દષ્ટિ પણ પરમ

કલેશને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી આનન્દમય પણ ભગવાન જેમ આનન્દમય જણાય છે તેમ આનન્દમયી

પણ ભગવદ્દષ્ટિ આ વક્રીને ઘાતુકા જણાય છે, અને તેથી ભગવાનના કાલાદિરૂપમાં જે સર્વઘાતુકા

દષ્ટિ છે તે સર્વઘાતુકા દષ્ટિનું નિરૂપણ અત્ર આનન્દમય સ્વરૂપમાં આ વક્રીએ કર્યું. રૂપ તો

આનન્દમય જ છે, આનન્દમયરૂપ આપ અમને તો દેખો જ છે તથાપિ આપનું આનન્દમય સ્વરૂપ

અમને આપ દર્શાવતા નથી, આનન્દમયરૂપની દષ્ટિ પણ તાદૃશી જ હોય ત્યારે તો તે આનન્દમયરૂપ

આનન્દમયી જ દષ્ટિએ જીવાડે પરન્તુ તેમ તો થતું નથી, તેથી આપ પ્રયોજકર્તા થઈને આપની

દષ્ટિને પ્રયોજ્યકર્તા કરીને આપ આપની દૃષ્ટિએ અમારો કેવલ વધ જ કરાવો છે તેથી

પ્રયોજક આનન્દમયરૂપ પણ વસ્તુતઃ આપની પ્રયોજ્યા દષ્ટિએ હનનદોષહેતુ છે.

કિંચ અમે વધાર્હા નથી, કારણ કે 'દાસિકા' અર્થાત્ કુત્સિતા દાસી છીએ, શ્રીઓના

સુરતનાથ તે-કિંચ અમે 'શુદ્ધદાસિકા' છીએ અને આપ પણ 'સુરતનાથ' છે, 'સુરતનાથ'

શુદ્ધદાસિકાઃ । શુદ્ધદાસિકાનો વધ કરે એ તો સર્વથા વિપરીત જ છે, આપનાં સંમોહન

સર્વપુરુષાર્થસાધકરવે યથાધિકાર નિયત છે, જેમ ધર્મમાર્ગમાં 'હે ધર્મ'પાલક

હે પ્રજ્ઞેશ્વર હે યજ્ઞેશ્વર' ઇત્યાદિ સંમોહને અને અર્થમાં 'હે લક્ષ્મીપતે હે સર્વસિદ્ધિ'

ઇત્યાદિ સંમોહને અને મોક્ષમાં 'હે સુકુન્દ હે શેણેશ્વર હે જ્ઞાનનિધે' ઇત્યાદિ સંમોહને

ધર્માર્થમોક્ષાર્થો આપને સંમોહિ છે એમ તુતીયપુમર્થની અગે પણ આપને 'સુરતનાથ' સંમોહને

સંમોહાધીએ છીએ, સુરતના-ભક્તોમાં સમ્યક્ ભોગના-જગદ્માં અર્થોદ્ધ ભક્તોમાં ભેટલો ભોગ છે તે

સર્વ જ સુરતના-આપ નાથ છે, જગદ્માં આપની આજ્ઞા વિના તાદૃશ સુ-રત પ્રવર્તી જ શકતું

નથી, તેથી આપ જ સુ-રતના નાથ છો, અત્ર આ અર્થ છે, 'રત' લોકિકભોગશબ્દવાચ્ય છે અને

૧. શ્રીમુખેધિનીઓમાં સત્સરજિગ્મ એમ ક્ષિપ્ત દેખાય છે તેથી સત્સરસિજે પાદ શ્રીમદ્વાર્ધચરણે સ્વીકાર્યો જણાય છે.

તેહું 'રત'

કારણ કે

શોભનરૂપ

પ્રવર્તે છે,

તત્તો આ

રતના તો

નિરુદ્ધ રહે

પ્રજ્ઞાએ

થઈ જાય,

અમને પ્ર

વાણી ઉત્ત

મનોહર' 'વા

પ્રકટ કર્યું

અને ત

તે જ વચ્ચે

એમ નિર્ધ

આપને-સુ

અથવા ક

સુરતપ્રવૃ

કર્યો પરન્

અર્થ 'ક

વહુતિયં વદ

કરી શક્યા

પ્રાપ્ત થઈ

આપણને-

તપ અરે

પ્રાકટ્ય પ્ર

'સુરતા'એ

અર્થ 'પ્રા

અનુવર્તમા

એ વિવરણ

તેથી તે પ

શ્રોસ્વામિન

સ્વાર્થસિદ્ધિ

રહી જાય ત

તે સુરત

તો પ્રત્યુત

કારણ કે

આપ અમ

વૈયર્થ્ય જ

પુરુષાર્થ હે

તુલીય પુમ

વિપરીત ન

તેવું 'રત' તો સૃષ્ટિથી આરંભીને જ પ્રવર્તે છે તેથી તત્ર કાંઈ ભગવદ્વાસાવિશેષની અપેક્ષા જ નથી, કારણ કે તાદૃશ્ય રતયું તો યોગક્ષેમ સૃષ્ટિસમાનકાલીન જ છે, એમ સતે સુ-સુકુ અલૌકિક શોભનરૂપ-રત-સંગ્રહોગદવાચ્ય રત-તો અમાશમાં જ આપની આસાએ અર્થોદ્ધૃષ્ટાએ પ્રવર્તે છે, લૌકિક જગત તો ગમન કરે જ છે, નષ્ટ થાય જ છે, તે કાંઈ સ્થિર નથી, તેથી તત્ર તો અલૌકિકસ્વરૂપાનન્દરૂપ સુરત પ્રકટ થવું હચિત્ત પણ નથી જ, કારણ કે એવા સુ-અલૌકિક-રતના તો આપ જ નાથ-પ્રવર્તક-રક્ષક-છો, એમ સતે પણ જો તે સુરત-રસ-આપને જ વિષે નિરુદ્ધ રહી જાય ત્યારે તો અલૌકિક પણ ભક્ત શુન્યહૃદય થઈ જાય એમ આપની ધૃષ્ટા બાળીને પ્રજ્ઞાએ આપને પ્રાર્થીને તાદૃશી અમને પ્રકટ કર્યાં કે જેથી રસપ્રવૃત્તિમાં પ્રતિબન્ધની નિવૃત્તિ થઈ જાય, અને તેથી અગ્રે-ચતુર્થે લોકમાં-“વિખનાએ-પ્રજ્ઞાએ-અધિત” એમ કથારી, ‘કામે અમને પ્રકટ કર્યાં’ એ પક્ષમાં પણ પ્રકટકર્તા કામ પણ ભગવદ્વીય જ છે. ‘મન પૂર્વે રૂપ અને શાંધી ઉત્તર રૂપ છે’ તેથી ‘મનચક્રે’લોકમાં ‘પૂર્વે રૂપ મનની ઉત્પત્તિ કથીને ‘જગૌં કલં વામદશાં મનોહાં’ ‘વા દૃષ્ટિન્તિક’ ઇત્યાદિકે સ્વપ્રિયાઓમાં અલૌકિકભાવપ્રવર્તક ઉત્તરરૂપ પેશકવાચ્ય પણ પ્રકટ કર્યું એ આશયે અત્ર ‘આસા’પદ કહ્યું, ‘મનં વિમોહિતિ’ઇત્યાદિ વાક્ય પણ ભગવદ્વાત્મકો છે અને તે ભગવદ્વાવર્તિમકો વાક્ય પણ આસારૂપ જ છે એમ અત્ર ‘આસા’પદનું સ્વાસ્ત્ય છે, તે જ વચનોએ પ્રતિબન્ધની પણ નિવૃત્તિ થઈ ગઈ તેથી ‘સુરત’ના ‘નાથ’ત્વે પ્રવર્તક આપ જ છો એમ નિર્ધારીને પ્રજ્ઞાએ વા કામે લોકમાં સુરતપ્રવૃત્ત્યર્થ શુદ્ધકરૂપ દાસિકાત્વે અમારું દાન આપને-સુરતાનયને-કર્યું. શુદ્ધ પ્રતિબન્ધ નિવૃત્ત થયે ‘નાથ’ ‘સુરત’ પ્રવર્તે જ છે તેથી પ્રજ્ઞાએ અથ વા કામે-ભગવત્સ્થિત રિંસારૂપ ભાવે-ભગવદ્વીય લોકમાં “તદ્દ્વારા પુરુષે ભવે” ન્યાયે સુરતપ્રવૃત્ત્યર્થ શુદ્ધકરૂપદાસિકાત્વે અમને પ્રકટ કર્યાં, તત્ર પણ પ્રજ્ઞાએ તો કેવલ પ્રકટા જ કર્યાં પરન્તુ કામે તો આકારીને અમારું સમપણું પણ આપને-ભગવાનને-કરી દીધું, ‘શુદ્ધ’પદને! અર્થે ‘માર્ગનિર્વાહક પ્રતિબન્ધનિવર્તક દ્રવ્ય’ થાય છે, અત્ર આ ભાવ છે, ‘વ્રજાવલો વૃદ્ધિવં વપગ્ધસોલકાનાઃ’લોકમાં કહ્યું છે કે ‘કામને-ભગવદ્વાવને-પ્રજ્ઞાદિ દેવો સાક્ષાત્ પ્રાપ્ત ન કરી શક્યા ત્યારે લક્ષ્મીના ભાવોદ્ગારી અપાર્કું નિરન્તર પ્રિયસર્જીત્વે ભગવદ્વાત્મકતાને પ્રાપ્ત થઈ જયલા હોવાથી લક્ષ્મીસંગ્રહ સતે તેના અનુભાવે લક્ષ્મીદ્વારા કદાચિત્ત તે ભાવ આપણને-પ્રજ્ઞાદિને-પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય એવી ભગવદ્વાવરૂપ કામની આશાએ પ્રજ્ઞાદિ દેવો તપ બરે છે, અને પ્રકૃતમાં સ્વયં’ પ્રભુ પ્રકટ જ છે તેથી તન્મર્ગપ્રકટનાથી દ્વારભૂતા અમારું જ પ્રાકટ્ય પ્રજ્ઞાએ કહ્યું, અત્ર ‘સુરત’શબ્દે સુકુ અર્થાદ્ ભગવાનની સાથે જે રત-રમણ-જેણે એવો ‘સુરતાત્મક ભગવદ્વાવ’ જ કથાય છે, પ્રાકૃત સંગ્રહોગ તો સર્વથા નહિ જ, કારણ કે અન્ન-આ-સુરત’પદને! અર્થે ‘પ્રાકૃત સંગ્રહોગ’ કરાય ત્યારે તો-લૌકિક સંગ્રહોગ તો આપામર-પામરોપાલપર્થન્ત-પણ અનુવર્તમાન જ છે તેથી લૌકિક જગદમાં ‘આપની આસા વિના સુરત પ્રવર્તે નહિ’ એમ ‘નાથ’ત્વનું જે વિવરણ કર્યું તે અનુપપન્ન થઈ જાય, આ મર્ગના પ્રાકટ્યે પ્રજ્ઞાજીનો તો કોઈ પણ ભાવ સિદ્ધ ન થયો તેથી તે પક્ષમાં અર્ચયિએ ‘ભગવદ્વીયભાવરૂપ કામે અમારું પ્રાકટ્ય કર્યું’ એમ પક્ષાન્તર પણ કહ્યું, શ્રોત્વામિનોએ!તુ’ દર્શન થાય ત્યારે ભગવાનનો પણ ભાવ ઉદ્ગ્રીત થઈને કામકાર્ય કરે તેથી કામે જ સ્વાર્થસિદ્ધિર્થ અમારું પ્રાકટ્ય કર્યું, પ્રતિબન્ધનિવર્તક શુદ્ધ સતે પણ એ આપને જ વિષે સુરત નિરુદ્ધ રહી જાય ત્યારે તો ભગવદ્વીય લોકમાં પણ રસ પ્રકટ થાય નહિ, પરન્તુ તેમ ન થાય તેથી અસ્પદ્ધારા તે સુરત લોકમાં આપે પ્રસૂત થાય એ કાર્યે અમે આવી, તે કાર્ય તો દૂર જ રહ્યું, અને આપ તો પ્રસૂત અમને દૃષ્ટિએ મારા છો! પરન્તુ એમ સતે તો સર્વ જ કામશાસ્ત્ર વ્યર્થ થઈ જશે, કારણ કે કામશાસ્ત્રનું સફટ્ટન ભગવદ્વીલાપ્રતિપાદકત્વે જ છે એમ અમે કથારી, અને તેથી આપ અમારી સાથે રમણદ્વારા ભગવદ્વીલાતું પ્રાકટ્ય ન કરે ત્યારે તો લૌકિકપ્રતિપાદકત્વે તે શાસ્ત્રનું વૈયર્થ્ય જ પ્રાપ્ત થશે અને કામરૂપ તૃતીય પુરુષાર્થ પણ રહેશે નહિ, અર્થાત્ કામશાસ્ત્રપ્રતિપાદક કામરૂપ પુરુષાર્થ લૌકિકપરત્વે તો પાતહેતુ છે તેવો કામ કાંઈ પુરુષાર્થ નથી, તેથી અલૌકિક ભગવદ્વીલાત્મક તૃતીય પુરુષાર્થ જ ન રહેતાં ધર્મ અર્થ અને મોક્ષ એ પુરુષાર્થત્રયી જ રહે, પરન્તુ એમ અનુચિત અને વિપરીત ન થાય ભગવદ્વીલાત્મક કામરૂપ પુરુષાર્થનો જ ઉદ્દેશ ન થઈ જાય, તેથી સર્વથા જો અલૌકિક

કામાર્થે આમારે પ્રેમણ અત્ર થયું છે તે 'સુરત' આપે 'તાથ'ત્વે કર્તવ્ય છે, અથવા તે 'સુરત'યદાકદાચિત્ કર્તવ્ય હોય તથાપિ રૂપપ્રકારે અધુના પણ આપે અમને જીવાલમાં એ જ ચોચા છે.

'શ્રીમુખા'પદે દૃષ્ટિનું મારકત્વ ઉપચારે છે કે જે ચાર હોય છે તે ઘાતક પણ હોય છે, અને જેમ જેમ ચૈત્યનૃપુલ્ય હોય છે તેમ તેમ ઘાતકત્વ પણ હોય છે,

અર્થાન્તર.

સ્વશ્રીમુખાપદે તદર્થ કહે છે કે તત્રાપિ દુર્ગમાં જેઓ જન્મ્યા હોય છે

તેઓ અતિનિપુણ હોય છે, તત્ર પણ જેઓ જલદુર્ગમાં જન્મ્યા હોય છે તેઓ અતિનિપુણ હોય છે, તે 'સરાસજ' એવું અર્થાત્ 'શરદુર્ગ'શયે સાધુબત' છે, તત્રાપિ દુર્ગમાં જ સ્થિતિ પણ કરે છે, અત્રપર્થનં દેશતઃ ચૈત્યનું અશક્યત્વ નિરૂપયું, તત્રાપિ જે સાધુબત-ઉત્તમકુલમાં જન્મેલા પ્રભુ-હોય છે તેઓ તો અતિનિપુણ હોય છે, તત્રાપિ ચૈત્યકાલ શીતાદુપદરે રહિત પ્રકાશવાન છે, અત્રપર્થનં દેશતઃ અને કાલતઃ ચૈત્ય અશક્ય છે એમ નિરૂપયું, તત્રાપિ 'સરસિજ' સરોવરમાં જન્મેલું, અર્થાત્ અત્રપર્થનં દેશતઃ કાલતઃ અને સ્વરૂપતઃ પણ ચૈત્ય અશક્ય છે એમ પ્રતિપાદને ચૈત્યવિષય 'સરસિજ'નું સ્વરૂપ કથ્યું, આ કાંઈ તેના યૌગિક અર્થ નથી, દુર્ગબત, તત્રાપિ જલદુર્ગ, તત્રાપિ જલદુર્ગસ્થાયી, તત્રાપિ 'સાધુબત' સમર્થ પ્રભુ અત્યન્તનિપુણ હોય છે એમ અશક્યચૈત્યપુરુષ પાસેથી પણ અને તત્રાપિ શીતાદુપદરે રહિત પ્રકાશવાન કાલમાં અને તત્રાપિ 'સરસિજ' હોવાથી ચૈત્યવિષય પણ અશક્ય એમ દેશ કાલ અને સ્વરૂપાદિ સર્વ જ પ્રકારે જે પુરુષની પાસેથી ચૈત્ય જ અશક્ય છે તેવા અત્યન્તનિપુણની પણ પાસેથી તદૈયા 'ઉદરશ્રી'ના-સર્વસ્વના-નેતા તરફર પરમનિપુણ હોવાથી સાધારણ ગોપિકાદિનાં અન્તઃસ્થિત પ્રાચને હરીને લઈ લ્યય એમાં શું આશ્ચર્ય? અપકીર્તિ ન થાય તેથી બહિષ્ઠ પણ પુરુષ ચૈત્ય કરે એ ઉચિત છે, બહિષ્ઠ-રાબદિ-સ્વાધેક્ષિત પરક્રીયવત્ મૂલ્યે પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ ત્યારે ચૈત્ય જ અહણ કરે એ યુક્ત પણ છે, પરન્તુ બલાકારે તો તેઓ પણ હુંડતા નથી, કારણ કે તેમ એ કરે ત્યારે તો હુંડતે બહિષ્ઠ રાબદિની અપકીર્તિ થાય તેથી અપકીર્તિ ન થાય એ પ્રકારે બહિષ્ઠ રાબદિ ચૈત્ય જ અહણ કરે છે, મારીને બલાકારે બહિષ્ઠ રાબદિ હરણ કરે ત્યારે તો તે બહિષ્ઠ રાબદિની અપકીર્તિ થાય તેથી તેથી અપકીર્તિ ન થાય એ પ્રકારે તે અર્થે બહિષ્ઠ રાબદિ ચૈત્ય કરે એ યુક્ત પણ છે, પરન્તુ અત્ર તો તેમ થશે નહિ, આપને તે અપકીર્તિભાવ થશે નહિ, પ્રત્યુત અપકીર્તિ જ થશે, અથવા કેવલ અપકીર્તિ જ નહિ થશે પરન્તુ 'વધ'દોષ પણ થશે જ એમ 'કિં વધો ન' ઉત્પાદિએ કથ્યું, અથવા બલભા એમ પદ છીને અર્થ કરવે, અદર્શને-આપનાં દર્શન અમને નહિ આપીને-આપ જે નિઘાત કરો છો તે શું વધ-વધદોષ-નથી ? આપનું દર્શન જ જીવનસપ્તાદક છે અને તેથી અદર્શન તો વધસાધક છે, અર્થાત્ 'કારણભાવે કાર્યાભાવ'ન્યાયે દર્શનરૂપ કારણના આભાવે જીવનરૂપ કાર્યને આભાવ સિદ્ધ કરીને-અદર્શન વધસાધક છે એમ સિદ્ધ કરીને-ભગવાનનું અદર્શન સ્વવધસાધક છે એમ સિદ્ધ કર્યું, જે 'સુરત'ને અર્થે અને આઠમાં તે 'સુરત' તો ફર જ રહ્યું અને અન્તરા મરણ ઉપસ્થિત થયું તેમ સતે 'સુરત' તો અપ્રકટિત જ રહ્યું અને તેથી આપનું 'સુરતનાથ'ત્વ પણ પ્રકટ થયું નહિ, કારણ કે અધનિર્માણરૂપસામર્થ્યમાત્રે યોગી કાંઈ અધ્યપન કથાતો નથી પરન્તુ જ્યારે તે સામર્થ્યને ઉપયોગીને અધને પ્રકટ કરે છે ત્યારે જ એ અધનિર્માણસમર્થ યોગી અધ્યપતિ કથાય છે, કિંચ આપનાં અદર્શને અસ્પદ્ધ થાય તેમાં તો આશ્ચર્ય જ શું એમ 'શ્રીમુખા'પદે અદર્શનનું વધસાધકત્વ દેહુત્પન્નપ્રાપ્તે કહે છે કે 'સરસિજોદર'સ્થિતા 'શ્રી'નું એ બહિરાતયન થાય તો તે જ ક્ષણે આમગર્ભવદ્ અપુષ્ટા હોવાથી તે 'શ્રી' મરી ભય છે, આ પક્ષમાં 'મુખ'નો અર્થ 'પ્રાણહરણ' થાય છે અર્થાદ્ ભગવદ્દેખ્યા જ 'શ્રી'નો પોષ અને અન્યથા-અદર્શને-તો અપુષ્ટા 'શ્રી'નો મોષ વા પ્રાણહરણ જ થાય છે, વધપિ તે લક્ષ્યેના જીવનની સામગ્રીરૂપ કાલ દ્રવ્ય દેશ વસ્તુ બહુ જ છે તથાપિ આપના અદર્શનમાત્રે જ્યારે આસાધના લક્ષ્યની જીવતી નથી પરન્તુ મરે છે ત્યારે નિઃસાધના અને પણ મરીએ એમાં તો આશ્ચર્ય જ શું? કિંચ આપ 'વરહ' છો તેથી અન્ય સર્વને તો વરનું પ્રદાન કરો છો પરન્તુ અમને તો મારો છો એ અહંદ આશ્ચર્ય છે, વરદ-વરદાતા-તો પ્રત્યક્ષ થાય છે કાંઈ નિહીન થઈ જતા નથી, અથવા અમે તો આપની 'અશુદ્ધકાસિકા'-'અમૂલ્યકાસિકા' અર્થાદ્ ધર્મકાસિકા-છીએ તેથી હન્તવ્યા નથી, આ પક્ષમાં 'અશુદ્ધકાસિકા' એમ પદઅદ્ થયે.

૧. સાધુજાત અને વત્ ઉભયે પદ પર્થપ્રાપ્ત હોવાથી સાધુજાતવત્સરજિવાદ શ્રીમદ્ધ્યાપર્થચરણને પરમપ્રાપ્ત પણ હોય.

આ

અન્તઃસ્થિત

આ શ્લોક

આ

છીએ એમ

શ્લોક

શ્રી

વૃષભયાનં

કથ

તે કર્વને જ

પરિહર્યુત

“ સત્કલ્પસુ

એકવહ્નિવ

‘વર્ષમારુત’

અત્ર પણ પ

પણ આપે

એમ કાલિ

‘મધભા’પદે

હોવાથી. ક

ઈદાનીન્ત

‘સ વૈ પતિઃ

આપનાં

અમે સર્વ

અ

તેથી જેમ

અભિપ્રાયે

શ્લોક

શ્રી

પ્રકાશક

થયા છો

જ

આપ

આપ

આપ

આપ

આપ

આપ

આપ

આપ

આપ

આપ

આપ

આપ

આપ

આપ

આપ

આપ

આપ

આપ

આપ

આપ

આપ

આપ

આપ

આપ

આપ

આ પ્રકારે અને કવિષ્ઠૈર્ધ્યાવનાએ કેટલાંક શ્રીગોપિકા ભગવાનને ઉપાસ્યે છે. કારણકે અન્તઃસ્થિત પુષ્ટ રસ જ બે બહિઃ વિનિર્જેત ન થાય તો તે પૂર્ણ જ ન થાય તેથી તે પ્રકારે આ શ્લોકમાં તામસી અન્યપૂર્વોના વાર્તનિર્જમ. (કા.૧.) (૨.)

આમાલ-આપે બહુ પ્રકારે પૂર્વે રક્ષાં જ છે તેથી હવે અધુના પણ આપે જ અમે પાલનીયા છીએ એમ અન્યા હોમલા ઠમે છે.

શ્લોક-વિષજલાપ્યવાદ્ વ્યાલરાક્ષસાદ્ વર્ષમાસ્તાદ્ વૈયુજાનલાત્ ।

વૃષમયાત્મજાદ્ વિશ્વતોમયાદૃષમ તે વયં રક્ષિતા મુઃ ॥ ૩ ॥

શ્રીમજ્ઞાગવતાક્ષરાર્થ-વિષજલાપ્યયથી વ્યાલરાક્ષસથી વર્ષમાસ્તથી વૈયુજાનલાથી વૃષમયાત્મજથી વિશ્વતોમયથી હે નકપમ ! આપે વારંવાર અમે રક્ષિતા છીએ. (૩.)

વ્યાક્યાન-વિષજલ-કાલીયહુદજલ-પીને સર્વ જ માલક અને ગો મરી ગઈ હતી તે સર્વને આપે પુનઃ જીવાલ્યાં વ્યાલથી અથાત્ કાલીયસુદશનાદિ સર્પોથી, અત્ર 'આદિ'પદે કાલીયના પરિકરભૂત સર્પોતું પણ ચઢણ કરતું કારણ કે કાલીયનિઃસારણુ તેમનું પણ નિઃસારણુ "વલ્કલવ્રહ્મલુગ્નો દ્રોપમન્વં જગમ્ હ" વાક્યમાં કહ્યું છે, તુણ્યવર્તાદિ રાક્ષસોથી વ્યાલનો અને રાક્ષસનો એકવહ્વાન હોવાથી એકવચનનો પ્રયોગ છે, તે સર્વથી પણ આપે અમારું રક્ષણ કર્યું; ઇન્દ્રકૃત 'વર્ષમાસ્ત'થી પણ આપે અમારું રક્ષણ કર્યું, તત્ર જ 'વૈયુત'થી અને 'અનલ'રૂપદાવાક્ષિથી પણ રક્ષણ કર્યું, અત્ર પણ પૂર્વવદ્ જ એકવહ્વાન અને તેથી એકવચનનો પ્રયોગ છે, આ 'મયાત્મજ' વૃષ-વ્યોમાસુર-તેનાથી પણ આપે અમારું રક્ષણ કર્યું, શ્રીગોપીજન સર્વદા છે તેથી તેમને આ તો ભૂત અને આ તો ભવિષ્ય એકંકાલિકપદાર્થજ્ઞાનનો નિર્ભંજ્ય નથી, કિમ્બહુના ? આપે 'વિશ્વતઃ'જ 'ભયથી'અમારું રક્ષણ કર્યું, 'અપભ'પદે પાલનમાં હેતુ કયે છે કે ભતાં તો પાલન જ કરે છે, તેથી આપ સર્વદા નકપમ-પાલક-હોવાથી, ઇદાનીં પણ 'અપભ'ત્વે-ભર્તૃત્વે-અમારું પાલન કરે, તે મારકો તો કેવલ બાહ્ય હતા અને ઇદાનીન્તન મારકતો આન્તર છે તેથી અમે સર્વદા આપે પાલનીયા છીએ, 'અપભ' અન્તર્બહિઃ પાલક છે, 'સ' જે પતિ-શ્લોકમાં તેવા અન્તર્બહિઃ પાલક નકપમનું-પતિનું-ચથાર્થસ્વરૂપનિરૂપણ કર્યું હોવાથી આપમાં તાદશ સામશ્ચ હોવાથી અને ઇદાનીન્તન મારક આન્તર અને ભક્ષિત પણ હોવાથી અમે સર્વદા આપે પાલનીયા છીએ. (૩.)

આમાલ-અન્યા પુનઃ ભગવાનનું મહાનુભાવત્વ બાણીને ભગવાનનું સ્વરૂપ કીર્તે છે અને તેથી જેમ જ્ઞાનીને શ્રોણપ્રદાન કરે છે તેમ અમને પણ અરમહચિત્ત ચોક્ષવું દાન કરશે એ અભિપ્રાયે ન સહુ શ્લોકે સ્તવે છે.

શ્લોક-ન સ્વલુ ગોપિકાનન્દનો ભવાનસ્થિલદેહિનામન્તરાત્મહૃક ।

વિશ્વનસાર્થિતો વિશ્વગુણે સસ્ર ઉદેયિવાન્ સાત્ત્વતાં કુલે ॥ ૪ ॥

શ્રીમજ્ઞાગવતાક્ષરાર્થ-અરે આપ ગોપિકાનન્દન નથી અખિતદેહીના અન્તરાત્મા પ્રકાશક હો, સખે ! વિશ્વગુરુદયર્થ વિખનાએ અર્થિત આપ સાત્ત્વવના કુલમાં ઉદિત થયા હો. (૪.)

વ્યાક્યાન-ભગવાન એ નન્દસુત્ર હોય ત્યારે તો સર્વ ઉપાદ્રમ્ભ યુક્ત છે, પરન્તુ

ન સ્વલુ
ગોપિકાનન્દનો
મવાન્

ભગવાનનું તો નન્દસુત્રત્વ જ નથી, તેથી સર્વ જ ઉપાદ્રમ્ભન અયુક્ત જ છે, યથોદાનન્દનત્વનું નિરાકરણ તો 'અર્થિત' જનનિવાસો દેવકોઞ્મયવાદઃ' શ્લોકોકાત દેવકીનન્દનત્વનિરાકરણવદ્ દૈકિકભાવમાત્રકૃતપુત્રતાપરત્વે છે, તેથી

'ન માતા ન પિતા તસ્ય'ઈત્યાદિ પણ સુચરૂત જ છે, અને તેથી યદ્યપિ કર્માધીનત્વે પુરુષોત્તમનું જન્મ નથી તથાપિ પુત્રભાવે પ્રાદુર્ભાવથી તો નન્દયથોદાનન્દનત્વ છે જ એમ પૂર્વે સિદ્ધ કર્યું છે, અથવા ત્રજ્જસુન્દરી તો શૃંગૈરનસભાવવતી છે તેથી રસકટાક્ષોક્તિએ જ યથોદાનન્દનત્વનું નિરાકરણ કર્યું એમ બાણું. ચક્રા નન્દશુકમાં ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ તો સિદ્ધયર્થ જ ગણે છે અને અત્ર તો નન્દસુત્રનું કથન છે તેથી આ પ્રકારે તાત્પર્ય બાણું.

જેમ મધુરામાં શ્રીવસુદેવમાંથી શ્રીદેવકીનીને વિષે પ્રવેશ કરીને પ્રાદુર્ભાવ છે તેમ અત્ર શ્રીનંદરાયજીમાંથી શ્રીયશોદાજીમાં ભગવતભગમન નથી પરંતુ શ્રીયશોદાજીના ગણેમાં તો માયાની જ સ્થિતિ હતી અને ભગવાન તો તાવતપર્યંત ભક્તહૃદયમાં જ વિરાજમાન હતા અને તદનંતર પ્રાકૃત્યસમયે માયાએ આવૃત સતા પ્રાદુર્ભૂત થયા, તતઃ ભગવાને લીલાથે ઉભયત્ર-શ્રીનંદમાં અને શ્રીયશોદાજીમાં-પુત્રત્વભુદિ સ્થાપી તેથી વ્યસ્તતાએ યદ્યપિ તત્તત્સતુત્વ-નંદસતુત્વ અને યશોદાસુતુત્વ-છે, તથાપિ અન્વયન-નસુદેવકીવતઃ શ્રીનંદરાયજીમાંથી શ્રીયશોદાજીમાં આગમન ન હોવાથી નંદસતુત્વે વિશિષ્ટ વિશિષ્ટ યશોદાસુતુત્વ નથી અને તેથી મૂલરથ 'ગોપિકાનંદન' પદને અર્થ 'નંદસતુત્વે વિશિષ્ટ ગોપિકાનંદન' કરવો, અર્થાદ 'નંદસતુત્વ સતે ગોપિકાનંદન' આપ નથી પરંતુ વ્યસ્તતાએ તત્તત્સતુ તા છે, જ અને તેથી આ મ્લેકાના આભાસમાં ઉક્ત 'મહાનુભાવત્' લોકમાં પિતૃત્વે વિશિષ્ટ માતૃપુત્રત્વે દંષ્ટ છે તેથી અત્ર પણ તાદૃશ પુત્રત્વ પ્રાપ્ત ધર્મજન્ય પરંતુ તેમ ન થાય તેથી 'ન જહુ'પદે તાદૃશ વિશિષ્ટ જ પુત્રત્વને નિષેધ કર્યો, અર્થાદ યદ્યપિ પિતૃત્વે વિશિષ્ટ માતૃપુત્રત્વ ભગવાનમાં લોક-યાચે જણાય છે તથાપિ પિતૃત્વે વિશિષ્ટ 'ગોપિકાનંદન' ભગવાન નથી, આથી 'નંદસતુત્વે'પદને અર્થ 'નંદસતુત્વે વિશિષ્ટ યશોદાસુતુત્વે' નિષ્પન્ન થયો, 'ખહુ'પદ નિશ્ચયવાચક છે, અત્ર કોઈ પણ અર્થ તિરોહિત નથી, ભગવાન ગોપિકાનંદન-શ્રીયશોદાપુત્ર-જ નથી, અથવા જો પ્રકારનું યશોદાનંદનત્વ તો તિરોહિતવત ધર્મગતું છે, જો લોકરીત્યા તાદૃશ સમ્બન્ધ હોય ત્યારે તો જેમ શ્રીયશોદાજીએ સ્વાધીન કયો અથવા તેમ આપણને-ગોપીજનને-પણ તે સ્વાધીન યાવ અથવા તેમનું જ્ઞાન થાય, શ્રીયશોદાજીને સ્વાધીન થયા તે ભક્તવચ્ચતાભેદનાર્થે જ થયા કારણ કે ગોકુલસ્વામીના પુત્ર છે અને તુલ્યતામાં જ વિદાયોનિસમ્બન્ધ યોગ્ય છે, પરંતુ જિવે તો કયો નિયમ હશે કે ગોકુલસ્વામિપુત્ર ન હોય તો ભગવાન અધીન જ ન થાય ? કારણ કે ગોકુલસ્વામિપુત્રત્વના અભાવમાં પણ સ્નેહવશાદ અધીન ધર્મ ગયા એમ જણાય છે' જો પ્રકારની આશંકાના પરિહારાર્થે 'તુલ્યતામાં જ' ઇત્યાદિ કથન કર્યું, અને તેથી તુલ્યતામાં જ વિદાયોનિસમ્બન્ધ યોગ્ય-વશીકરણહેતુ-છે, અર્થાદ 'યયોત્તમજન' લોકમાં યત્ર યત્ર તુલ્યતા તત્ તત્ર જ વશીકરણહેતુતાએ વિદાયોનિસમ્બન્ધ ભગવાને સિદ્ધ કર્યો છે, અને લોકમાં પણ તેમ જ દેખાય છે, અર્થાદ યત્ર વિદાયોનિતુલ્યતા તત્ર જ વશીકરણ, અને છતાં તો તે વશીકરણ જ નહો તેથી જણાય છે કે તુલ્યતાએ વશીકરણકારણ જ વિદાયોનિસમ્બન્ધ તે તો અત્ર નિયત તિરોહિતવત જ છે. આ વાક્યમાં મૂલરથ 'ભવાન'પદ યદ્યપિ ઉદ્દેશ્યમ્મર્પક તો છે જ તથાપિ માતૃતિ મવાન એમ યૌગિક અર્થથી તે પદ ભાનસ્વપ-પ્રકાશક-વિધેયતું પણ સમર્પણ કરે છે એમ જણાયું, કારણ કે અન્ને 'વૈકુણ્ઠાધિપતિઃ પુરુષોત્તમઃ' એમ વિધેયત્વે 'ભવાન' પદના અર્થનું વિવરણ કર્યું છે, તેમ સતે આપણે તો કેવલ ગોપિકા જ અને 'ગોપિકાનંદન' તો 'ભવાન' અર્થાત પ્રકાશમય વૈકુણ્ઠાધિપતિ પુરુષોત્તમ છે, તેથી તુલ્ય વિદાયોનિસમ્બન્ધના જ અભાવથી ઉપાલમ્બ જ શુકત નથી એમ અર્થે સિદ્ધ થયો.

એટલી ઉક્તિ થતાં ભગવાનમાં સેવકદુઃખાનવધાતુત્વને આશય પર્યવસે તેથી તે આદાપના પણ અભાવાર્થે પૂર્વે યશોદાધીનત્વસમ્પાદને ગોકુલસ્વામિપુત્રત્વમાં તો સન્દેહ જ નથી અને છતાં આપણને અધીન નથી 'તેથી અરમભિષ્ઠ તાદૃશ વિદાયોને અભાવ જ વિચારે અને ભગવાનને ઉપાલમ્બે મા' એ આશયે વાક્યાતર આ નિર્ઘુણ શ્રીગોપીજન વદે છે એ સ્વાસ્થ્યે 'કિંગ' અખિલ દેહીજીના' અને તેથી અરમદાદિ પણ સર્વતા-અન્તરાત્માને' અર્થાદ અન્તઃકરણને પણ 'દેહો' છે, જો આપણા હૃદયમાં તાદૃશ તાપ દેખે ત્યારે તો પ્રસન્ન જ થાય, તેથી 'અખિલ દેહીજીના અન્તરાત્મદશ્' પ્રતિ આપણું કાંઈ પણ વક્તાવ્ય જ નથી, ભગવાન અનુપાલભ્ય છે, તેથી જ ભગવાનમાં દોષાભાવને આ શુણ્યાવીત શ્રીગોપીજન'જાત'ઇત્યાદિએ વિરોધકારે સમયે છે કે આપે અત્ર આગમન કર્યું છે તે તો અરમદાદિના પરિપાલનાર્થે જ, આગત ભગવાન જેણે જાણ્યું છે કે તિરોધાને તો શ્રીગોપીજનનો નાશ થઈ જ જરો તો તે જણ્યું તે આપણું પરિપાલન કરશે જ.

૧. 'તા' તિરોહિતમિત્ર' માંથી અર્થ આ પ્રકારે કર્યો.

અને
વિજ્ઞાન
વિશ્વગુ
પ્રકારે પૂર્વ
'વિશ્વશુભયે'
આ
લક્ષણ
સારવતાં
સુવર્ણવિતો જ
'સામા'યથેય
નાયિકાભાવ
તેથી અ
કથે છે કે
આત્મા જે
સ્વસ્વપાનંદ
વક્તાવ્ય છે
તિરોહિત
સ્વ
શુણ્યાવીતભા
ભાવ સતે
નિજભાવાર્થ
તેથી 'ન ખ
'નંદસતુત્વ'
શ્રીનંદમાં
'સ્વપુત્રસ્વોદયા
શુકવાચે પ
સ્વસાનાસુ
પરંતુ પ્રણ
સુવિતા યસોદ
દત્ત આત્મ
નંદસતુત્વ
લોકિકી જ
પિતાએ-શ્રી
અલૌકિક
અલૌકિકમાં
કારિકા કથા
શ્રીયશોદાજી

અને રક્ષણથે પણ તે પ્રાર્થિત જ હતા તેથી જ અત્ર આગમન પણ કહ્યું સ્વેચ્છાએ જ કંઈ આગમન કહ્યું નથી એમ 'વિષ્ણુસાધિત' પદે કહે છે, વિશેષે વિષ્ણુસાધિતો અને તે 'વિષ્ણુ' અર્થાદ્ બ્રહ્મા સર્વથા વેદાર્થવિચારક છે અને તેથી જ વિષ્ણુમુખે. બ્રહ્માએ કૃત ભગવદ્ભજનપ્રતિપાદક 'વૈષ્ણવસંમત' પણ વિચરમાન છે, અને તે જ માર્ગે ભગવાન પૂજનું પ્રહ્લુ કરે છે તેથી વેદુટાદિમાં તે જ પ્રકારે પૂજા થાય છે, આથી સર્વની પણ પૂજાને અહવાને બ્રહ્માએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી, 'વિષ્ણુમુખે' પદે બ્રહ્માની તાદૃશી પ્રાર્થનામાં સુષ્ય પ્રયોજન 'વિષ્ણુ'ની રક્ષા જ છે એમ સ્થિતિ કહ્યું.

આ પ્રકારે 'અન્તરાત્મા' હોવાથી આપ સર્વ જ જીવના 'સખા' છે, અને તેવા સર્વ જ જીવના 'સખા'—આપ લોકમાં સખ્ય પ્રકટ કરવાને 'સત્સ્વતોના' અર્થાદ્ યાદવોના વા વૈષ્ણવોના કુલમાં 'ઉદિત'—પ્રાદુર્ભૂત થયા છે તેથી એતદર્થ—સાવત્તાં કુલે. સખ્યપ્રકટનાર્થ—જ ભગવાનને અત્ર પ્રાદુર્ભૂત થયા છે, 'સખા' પદનું તાત્પર્યાન્તર પણ છે, આપ પૂર્વે—આતિભાવથી પૂર્વે—પણ 'સખા' જ હતા,

'સુખવિભો' સુખી સખાપૌંદ્રિતમાં 'અન્તરાત્મા' તે જીવના 'સખા' છે એમ પ્રસિદ્ધ જ છે, તેથી આપ 'સખા' યથેચ્છ જ પ્રેરા છે, અર્થાત્ સ્વરમણેષ્ટાનુરૂપ જ આપઆપણને પ્રેરે છે અને તેથી જ આપણે તે નાધિકાભાવ જ નિત્ય સાર્વદિક છે, એવા શ્રુતિસિદ્ધ સખાનું આગમન સ્વસમર્પણાર્થે જ છે તેથી આપે તે જ કરવું ઉચિત છે એ આશયે 'આગતસ્ય' ઇત્યાદિએ કહે છે કે આગતને તા વિશેષ પણ વક્તવ્ય છે, અને ત વિશેષ આત્મનિવેદનરૂપ છે, અર્થાદ્ આત્મા જે ભગવત્સ્વરૂપાનન્દ તેનું નિવેદન અર્થાદ્ ભક્તોને અનુભાવન તદ્વત તે વિશેષ છે તેથી સ્વરૂપાનન્દનું નિવેદન કરીને ભક્તોને અનુભાવન કરાવે એ જ વિશેષ જે અમારે આપને—સખાને—વક્તવ્ય છે તે વિશેષ પણ તિરાહિત પ્રભુ પ્રતિ નહિ પરન્તુ આગત પ્રભુ પ્રતિ જ, અમે તિરાહિત 'સખા'ને વિજ્ઞાપના પણ શી કરીએ! આપે જ યથાસ્થિત જ કરી લેવું. (૪.)

॥ 'ન સ્વનુ ગોપિકાનન્દનઃ' શ્લોકમાં 'સમવતો નન્દનુસુલે' રૂપાદિવિષયક સ્વતન્ત્ર ॥

સ્વતન્ત્ર—અત્ર આ આશય છે, અત્ર પદમાં શુભાતીતભાવા સ્વામિનીઓનું કથન છે, અને તે શુભાતીતભાવ 'મન્નિષ્ઠ' નિર્મુક્ત સ્મૃત' વાક્યથી 'કેવલભગવત્સ્વરૂપ' જ કથાય છે, તે શુભાતીત ભાવ સતે તે વસ્તુતઃ યાદશ ભગવત્સ્વરૂપ છે તાદૃશ જ ભાવવિષયકે ભાસે છે, નહિ કે નિજભાવાધીન જેનો આવિર્ભાવ છે તેનું તે જ અવસરે તે પ્રકારે આવિર્ભૂત સ્વરૂપ ભાસે છે, અને તેથી 'ન ખલુ ગોપિકાનન્દનઃ' એમ નિષેધાર્થે અનુવાદમાં પણ સ્વામિનીતાત્પર્યવિષયતાએ તે પદે 'નન્દનુસુલે' જ વાક્ય છે, કારણકે ભગવાનમાં સ્વતો 'ગોપિકાનન્દન' વે હોવાથી લીલાર્થે આવિર્ભાવસરે શ્રીનન્દમાં જ પુત્રવયુદ્ધિ ઉત્પાદિતા કરી હતી, અને તેથી જ તથાશુદ્ધિએ જન્મોત્થપકરણ પણ 'સ્વપુત્રસ્યોદયાય' જ વાક્યથી કહ્યું, આથી જ 'નન્દસ્વાત્મજ હવને' એમ ભગવત્સ્વરૂપવાદક શુકવાક્ય પણ છે, સ્વજ્ઞાનાનુસારે અનુવાદ થતાં તે શુકલું ભગવત્સ્વીલાવન્તુત્વ ન રહે કારણ કે સ્વજ્ઞાનાનુસારે અનુવાદ થતાં તે ભગવત્સ્વત્વીલોપયોગિપુત્રવયુદ્ધિનો અનુવાદ ન થાય, પરન્તુ પ્રભુમાં યથોદાપુત્રત્વ તે સ્વામિનીભાવવિષયક છે કારણ કે 'ગોવધાકર્મ' પુરિતા યથોદાવાઃ સુવોદ્રવ્ય' વાક્યે શ્રીસ્વામિનીના તથાવિષ ભગવદ્ભાવનું નિરૂપણ છે, વસુ દ્રોણને દત્ત આત્મભૂવરદાનના સાર્થેકથાર્થે અને અલૌકિકરીતિએ જ અવતારની સમ્પ્રતિષ્ઠાપનાર્થે નન્દસ્તુત્વ તે ભગવાને સ્વયં જ પ્રકટ કર્યું છે, અન્યથા માતૃચરણમાંથી પુત્રવે જન્મ થતાં લૌકિકી જ રીતિ થઈ ભય, તેથી જ 'નન્દસ્વાત્મજ હવને' અન્ધસન્દેહમાં 'નિષ્કુપ્તઃ' પુત્રપિતાને તેથી પિતાએ—શ્રીનન્દે—ભાતકર્મ કરાવ્યું એમ વાક્યસમગ્રજ છે' એ પ્રકારે શ્રીમદાભ્યાર્થચરણે આસા કરી, અલૌકિક હોવાથી ભગવાન પુરુષોત્તમમાં લૌકિકી રીતિએ તે જન્મ સમ્ભવતું જ નથી, કારણ કે તાદૃશ અલૌકિકતાં તે પ્રાકૃત્ય જ જન્મ'શબ્દવાચ્ય છે, તેથી જ 'નિત્યાપરિચિન્નતત્ત્વો પ્રાકૃત્ત્વે સતિ સા ત્રિધા' એમ કારિકા કથાર્થે. આથી શ્રીચરોતદાજીમાં માયાવેદિત જ ભગવત્સ્વરૂપની સ્થિતિ અને તેથી માયાનું જ શ્રીચરોતદાજીમાંથી સાક્ષાદ્ જન્મ, ભગવાન તો માયાએ આવૃત્ત જ રહ્યા અને માયાગમનપર્યન્તતેમ જ સ્થિતિ

કરી, તેથી જનનસમયે શ્રીયશોદાળીને સુતત્વયુદ્ધિ ન થઈ, અનાવૃત પ્રાકટ્ય તો પશ્ચાદ્-આવરક માયાના ગમનોત્તર-થયું, તેથી પુત્રત્વ શ્રીનન્દના ભાવવિષયકત્વે જ, અન્યથા જેમ શ્રીનન્દની 'આત્મજ' બુદ્ધિ કથી તેમ શ્રીમાતૃચરણની પણ 'આત્મજ' બુદ્ધિ કથાત, પરન્તુ તત્ર માતૃચરણમાં તો કેવલ સામાન્યતા જ જનનજ્ઞાન થયું એમ નિશ્ચિત થાય છે, 'જાતં પરમુષ્ણત' વાક્યથી ભગવદ્વિષયક જનનજ્ઞાન શ્રીયશોદાળીને ન થયું, અન્યથા સાક્ષાદ્ ભગવાન આવિર્ભૂત સતે અને ભગવદ્ભાવ પણ સતે નિદ્રારૂપ કેમ થટે ? શ્રોદેશીઓમાં તો પ્રભુઆંશે પણ પુત્રત્વ છે પરન્તુ માયાવરણે શ્રીયશોદાળીમાં તો તેમ પણ નથી, કારણ કે અત્ર તો વ્યુહોત્પન્ન પ્રાકટ્ય જ નથી તેમ જ અંશકાર્ય વંશસમ્બન્ધ પણ અત્ર ચિક્રીયિત નથી, અને આથી જ વિવૃતિમાં 'પુરુષોત્તમ તો નન્દગૃહમાં જ માયાએ સહ પ્રકટ થયા' એમ જ શ્રીપ્રભુચરણે આજ્ઞા કરી, જનન માયાપર્યવસાયિ જ છે એમ જણાવવાને જ માયાના સહભાવનું કથન કર્યું, તેથી જ 'નિરોક્ષમાણેજનઘૃણાતિહવામ' શ્લોકમાં મૂળના પ્રતિષ્ઠિતે વ્યાખ્યાન કર્યું, અને "નન્દઃ સ્વપુત્રમાદાય" શ્લોકથી શ્રીનન્દમાં તો ભગવાનમાંથી જ તાદૃશ ભાવનો ઉદય કથ્યો એમ નિશ્ચિત થાય છે, તત્ર પણ 'સ્વ' પદે સ્વસમ્બન્ધમાં જ ભાવ-તાત્પર્ય-છે તેથી યશોદાસમ્બન્ધ નથી એમ નિરૂપણ થયું, ત્યારે 'તમાગતો નિજમુતો' શ્લોકમાં માતૃચરણમાં સ્વસુતત્વભાવનો અનુવાદ કયે પ્રકારે ઉપપત્તિ ? એમ જો શુદ્ધ થતી હોય તો સમાધાન આ પ્રકારે છે, તે અનુવાદ તો ઉપપત્તિ જ છે, કારણ કે તત્ર તે જ અવસરે ભગવાને બાલલીલાએ નિરોધાર્થમાત્ર પુત્રભાવકેવલ ઉત્પત્તિ જ કયો હતો, જો શ્રીયશોદાળીમાં પુત્રભાવ શ્રીનન્દત્વ સાર્વદિક જ હોય અને ઉત્પત્તિ ન હોય તો અગ્રે દુઃખજનકરૂપિતરૂપ બન્ધન માતૃચરણ ન કરે, કારણ કે પુત્રમાં જનની એમ કરતી જ નથી, 'ત્યારે જ પુત્રભાવ ઉત્પાદિતમાત્ર હોય તો 'સ્વામંદસ્ય કૃતામયઃ' એમ શુદ્ધોક્તિ ન થટે' એમ જો શુદ્ધ થતી હોય તો તે શુદ્ધિના પણ અવકાશ નથી કારણ કે કેવલ ત્યારે જ ભગવાનમાં માતૃચરણને પુત્રબુદ્ધિ હતી એ પ્રકારે કહીને માતૃચરણની સાર્વદિક અન્યથાબુદ્ધિના નિરૂપણાર્થ જ તેમ કથન કર્યું, અન્યથા અગ્રે ભગવાનમાં પુત્રાભાવભોષકતાત્વે હામાપરિચ્છેદત્વ ઇત્યાદિ શ્રદ્ધાધર્મ શુક ન વટે, અને એથી જ હામબન્ધનાનન્તરે ભગવાનને વિષે યશોદાની 'સ્નેહકલા નિવૃત્તા યઈ' એમ શ્રીમદાચાર્યચરણે નિરૂપણ કર્યું, પૂર્વે પણ જનનાભાવે પૂર્ણ સહજ સ્નેહ ન જ હતો તેથી 'કલાત્વ' કથ્યું, તે 'સ્નેહકલા' પણ બાલલીલાએ નિરોધમાત્રાય ભગવાને કેવલ ઉત્પાદિતા જ, અને તેથી સાધારણ નિરોધ સિદ્ધ થયે પ્રયોજન ન રહેતાં તે સ્નેહકલાનું નિવર્તન પણ કથ્યું, 'શુભન્તલશ્રમ્યવાત્સાહ્યૌ' શ્લોકમાં 'ગુણાં માહાત્મ્યમ' એમ શ્રીમદાચાર્યચરણે સમાધાન કર્યું જ છે, અન્યથા-સ્નેહ જો સહજ હોય તો-સહજ સ્નેહની નિવૃત્તિ કેમ થાય ? સહજ સ્નેહની તો નિવૃત્તિ ન થતાં શ્રીસ્વામિનીવદ્ વ્યસનભાવ જ ઉદિત થાય, સુખરસદીલાકૃતિમાં જ તે સહજ ભાવ સમ્પત્ત થાય છે એમ ભાવ છે, તથી શ્રીયશોદાળી પુત્રભાવ લીલાએ આગતુકમાત્ર છે અને શ્રીનન્દમાં તો પ્રાદુર્ભાવરસોત્પત્તત્વે સ્થાવિભાવ હોવાથી પુત્રભાવ સહજ જ છે, આથી જ 'બર્હમયોગો પવિરેષ મે મુતઃ' શ્લોકમાં શ્રીનન્દે શ્રીયશોદાળીની સુતત્વયુદ્ધિને 'કુમતિ'ત્વે ગણી, અત્ર પરિચાયક તો 'વિભોવ્ય વન્દઃ પ્રહમ્બદ્વનો વિમુગ્ધ હ' વાક્યથી તત્ર બન્ધનનું મોચન છે, આથી જ અગ્રે શ્રીમદુદ્ધવ પ્રતિ શ્રીનન્દનાં 'સ્માતાં કુળભીર્ગણિ' ઇત્યાદિ સ્વચ્છસનભાવભોષક વચનો છે, સર્વજ્ઞ ગર્જે પણ 'તસ્માન્નન્દાત્મજોયં તે' એમ નિઃસંશય કથન કર્યું, 'અયં હિ રોહિણીપુત્રઃ' શ્લોકમાં નિશ્ચયવાચક 'હિ' અન્યથના કથને ભગવદ્વૃત્તિયશોદાપુત્રત્વમાં તો સન્દેહ જ કથ્યો, કારણ કે લીલાએ પુત્રવદ્દેશનથી અને સ્વસર્વજ્ઞતાએ માયાવૃત્તપ્રાદુર્ભાવના સ્ફુટીકરણથી સંશયોત્પત્તિ છે, આથી જ 'રોહિણ્યેવદ્' 'યશોદેય' એમ માતૃસમ્બન્ધ નામ પણ નથી, કારણ કે ગર્જે તાદૃશ નામ પ્રકટ જ કર્યું નથી, 'નન્દાત્મજ' નામ તો 'તસ્માન્નન્દાત્મજઃ' વાક્યથી છે જ, દેવકીસુતત્વવત્ સ્વામિનીભાવવિષયકત્વે તો યશોદાસુતત્વ યુક્ત જ છે કારણ કે 'દેવકીઝમમુ'વત્' 'તવ મુતઃ' એમ પણ શ્રીગોપીજનનું જ કથન છે, એથી જ 'મોચયાકર્ણ મુદિતા યશોદાયાઃ મુતોઞ્જમ્' વાક્યમાં શુદ્ધે પણ તદ્ભાવવિષયકત્વે જ ભગવાનમાં યશોદાસુતત્વ કથ્યું, તેથી નસ્તુતઃ ભગવાનું નન્દસ્તનું જ છે એમ નિર્ણયભાવપત્ત શ્રીસ્વામિનીનું તાત્પર્ય છે, 'ગોપિકાનન્દનસ્વોક્તિ' તો અપ્રજુકર્ત્રિના ભાવ તે પ્રકારનો છે તેથી તેમના ભાવને

લઈને તેમના વિવૃતિમાં શ્રી અત્ર નિઃસંશ

આમ અપ્રાર્થિતનું દાન કરયે ન શ્લોક-

શ્રી વિરચિતાદેવ્યાત

કરસરોહં કાન્ત કામરં શિરસિ યેરિ શીકરમહમ

પરન્તુ સરમ સરસિજસ્થા જેમ જતી શ્રીહસ્ત સરે 'કાન્ત'પદ યોત્યું, 'અ' પરન્તુ તે તાપનિવારણ 'ભગવાન' પુ 'શ્રીકરમહ' 'કરસરોહ' ત્યારે અમા 'લ

ચિરચિતામ વુષ્ણિધુર્ધે રે શરણમીયુષ સંમુત્તેર્મયાત કેમ કરવું ? બુષ્ણનામે તો સંસાર બધારે સર અપ્રયોજક

લઈને તેમના પ્રતિ નિર્ભંધાર્ય તે પ્રકારે અનુવાદાર્ય જ એમ શ્રીસ્વામિનિત્તાત્પર્યને લઈને વિવૃતિમાં શ્રીમદાચાર્યચરણે 'મગલતઃ નમસ્કૃત્તે' એમ આજ્ઞા કરી, તેથી જોતવાત્પર્યવિત્ તદીયોએ અત્ર નિઃસંશય જ રહેવું ધતિ દિક્.

પ્રસીદ્ધો નિભયાર્ય સ્વસન્નનિધિકૃષ્ટાણુ એ ।

હું સ્વક્રીય તથા દાસ, હું તો નિસ્કાધન સ્વતઃ ॥ ૧ ॥ (૪)

આમાલ—અન્યા તો સાર્વિકસાર્વિકી છે રાજસપ્રધાનાથી વિશિષ્ટા છે તેથી 'ભગવાન' અપ્રાપ્તિતનું તો દાન કરશે નહિ—સ્વરૂપકીર્તનમાત્રે શોભામાં પણ અપ્રાપ્તિત રસાત્મક સમ્બંધનું દાન કરશે નહિ—એમ માનીને વિરચિતામય કોઠે ભગવત્કરોનો નિઃશિરઃસન્નનિધિ પ્રાર્થે છે.

શ્લોક—વિરચિતામય વૃષ્ટિપુર્ય તે શરણમીયુષાં સંસ્તૃતેર્મયાત ।

કરસરોરહ કાન્ત કામદ શિરસિ ઘેદિ નઃ શ્રીકરગ્રહમ્ ॥ ૬ ॥

શ્રીમદ્ભાગવતાભાર્ય—હે વૃષ્ટિપુર્ય કાન્ત ! સંસ્તૃતિના ભયથી શરણે ગયલાને વિરચિતાભય અને કામદ આપનો કરસરોરહ શ્રીકરગ્રહ અમારે શિરે ધરો. (૫.)

શ્વાભવાન—હે સ્વામિન, હૃદય સ્ફુટે છે, તેથી જે પ્રકારે સર્વ અર્જુમાં આપ્યાયન થાય તે પ્રકારે અમારા શિર ઉપર આપનું શ્રીહસ્તકમલ ધરો, શિરસિ હસ્તસ્થાપનનું

કરસરોરહ આ તાત્પર્ય છે, હૃદયકમલ સ્વસ્થ હોય ત્યારે તે આપ્યાયનજનક હોય છે, કાન્ત કામદ અને તે હૃદય તો સમ્પ્રતિ સ્ફુટે છે તેથી તત્ર આપ્યાયન નથી અને તેથી

શિરસિ ઘેદિ નઃ આપ્યાયનકાર્યાર્થ શ્રીહસ્તકમલને આપ અમારા શિર ઉપર ધરો, આપનું શ્રીકરગ્રહમ્ । શ્રીહસ્તકમલ જ આપ્યાયક છે, કારણ કે તે કમલ છે, કમલ શીતલ હોવાથી આપ્યાયક હોય છે, તત્ર યજ્ઞકથગિચત્ જલસેચને સંવધિત નહિ

પરંતુ સરમાં જ ઉપજ કમલ તો શીતલ જ હોય છે, તત્ર પણ સંસ્થાન અને સરસિન્ધુસ્થાન ઉભયે પણ આપનો 'શ્રીકર' જ છે, તેથી ઉદ્ધારણાદિએ કમલાન્તરમાંથી રસાલતા જેમ જતી રહે છે તેમ રસાલતાને અપગમ પણ આપના 'કરસરોરહ'માંથી થતો નથી, કારણ કે

શ્રીહસ્ત 'સરોરહ' છે અને સરોરૂપ પણ છે. 'સરોરહ'પદે કરસ્થાપનનું તાપદરણુરૂપ પ્રયોજન કર્યું, 'કાન્ત'પદ સમ્બોધન છે, અને તે સમ્બોધને પ્રથમતઃ શિર ઉપર શ્રીહસ્તસ્થાપને સ્વાધીનીકરણુ

હોતું, 'સરોરહ'પદનું પ્રયોજનનાન્તર પણ છે, સિન્ધુ શ્રીહસ્ત કેવલ તાપને જ દૂર કરતો નથી પરંતુ તે તો 'કામદ' પણ છે, અર્થાત્ અભિલષિત કામનું પણ દાન શ્રીહસ્ત કરે છે, તેથી તાપનિવારણમાર્ગ્ય જ નહિ પરંતુ અભિલષિતકામદાનાર્થ પણ આપે શ્રીહસ્તસ્થાપન કરવ્ય છે,

'ભગવાન' પુરુષોત્તમ તો યોગિધ્યેષ છે, તે સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ કેમ કરશે ? એ આશંકાનો પરિહાર 'શ્રીકરગ્રહ'પદે કરે છે કે શ્રીનાન્દકમીના—કરને ગ્રહ ગ્રહણુ—રેણુ એવું 'શ્રીકરગ્રહ' આપનું 'કરસરોરહ' છે અને તેથી ભગવાન ગૃહસ્થ છે, ગૃહસ્થ ભગવાન જ્યારે ભક્તીના હસ્તને ગ્રહે છે

ત્યારે અમારા શિરમાત્રગ્રહણમાં તેમને શું થઈ જાય છે ? 'ભક્તી તો વિવાદિતા છે અને વિધિવશાત્ તેનું હસ્તગ્રહણ પ્રાપ્ત થઈ ગયું' છે પરંતુ આપના

વિરચિતામય શિરોગ્રહણમાં શો હેતુ ? એ આશંકાનો પરિહાર શરણમીયુષાં સંસ્તૃતેર્મયાદ વૃષ્ટિપુર્ય તે વિરચિતામય પદે કરે છે કે જેમ વિદ્યામાં વિધિ છે તેમ શરણુગતના પાલનમાં પણ વિધિ છે એટલું જ નહિ પરંતુ વિવાહની અપેક્ષાએ શરણુગતરક્ષા

મહત્તરી છે, કારણ કે વિવાહ તો સાધારણ ધર્મ છે અને આ શરણુગતનું પાલન તો ધર્મધર્મ છે, પરંતુ આ પ્રકાર નિષિદ્ધ છે તેથી પાલન પણ કેમ કરવું ? એમ આશંકાને 'વૃષ્ટિપુર્ય'પદે પરિહાર છે કે ચક્રવર્તીના બહુઓક બહુવશકર્તા

વૃષ્ટિનામે રાજ ધર્મ ગયા તો જ વૃષ્ટિના વંશમાં પણ આપ ધુર્ય—એક—હો, તત્રાપિ અરો—સ્ત્રીઓ તો સંસારભયમાત્રથી સમાગતા છીએ તેથી આપે સર્વથા જ પાલનીયા છીએ, 'પરંતુ આપને જ્યારે સંસાર જ નથી ત્યારે સંસારભય ક્યાંથી હોય અને તેથી "સંસ્તૃતેર્મયાદ" દશન તો અપ્રયોજક છે' એમ આશંકા થાય તો તેનો પરિહાર આ પ્રકારે છે, સંસાર કાંઈ સ્વભાવતઃ

હુષ્ટ નથી પરન્તુ અસહ્ય દુઃખનેા હેતુ હોવાથી જ હુષ્ટ છે, આપના વિરહમાં અમને અસહ્ય દુઃખ થાય છે, અને તેથી અસહ્યદુઃખહેતુરૂપ સંસારથી ભય અર્થોદ્ મહદ્ દુઃખ અમને પણ પ્રાપ્ત થયું છે જે ભયના દટાદટકારા નિવર્તક પણ આપ જ છો, અર્થોદ્ ભવદીય દુઃખહેતુનિવર્તન-સ્વભાવથી અમારા પણ દુઃખહેતુ સંસાર આપે જ નિવર્તનીય છે, આ સંસારનિવર્તકસ્વકથને અથ વા અન્યના અભયસંપાદનકથને નિર્ભયતા પણ સૂચિતા કરી, અર્થોદ્ આ પ્રાર્થનાએ દુઃખનિવૃત્તિ જ પ્રાર્થી, આ સૂચિતા નિર્ભયતાથી-અન્યને અભયસંપાદનથી અને તેણે કરીને અમારા પણ અભયસૂચનથી-‘કાત-સંગ્રોધનથી આપ જ ભતો છો, ‘મ મ પતિઃ સ્વાત્શ્લોકોક્તા પતિત્વ આપમાં જ સિદ્ધ થયું છે, આપ અકુતોભય શાશ્વસિદ્ધ ભતો છો, તેથી ઓળો પ્રતિ આપનું’ વ્રત અનુસ્મરતા સતા આપ વાન્નિષ્ઠ કરો, ઓળો પાલનીયા જ છે એ પ્રકારનું આપનું ઓસરખાનું જે નિયત થત છે તેને અનુસ્મરો અને અમારો મનોરથ પૂર્ણ કરો, આશા પૂરો. (૫.)

આમાત્-તતઃ તામસી ડિગિચદેશ્વરે ધાર્મ્યે તેજ અર્થને ‘વ્રજજનાતિહત્’ શ્લોક પ્રાર્થે છે.

શ્લોક-વ્રજજનાતિહત્ વીર યોષિતાં નિજજનસ્મયધ્વંસનસ્મિત ।

મજ સલે મવત્કિક્કરીઃ સ્મ નો જલમ્હાનનં ચારુ દર્શય ॥૬॥

શ્રીમદ્ભગવાત્પ્રાર્થ-વ્રજજનાતિહત્! યોષિતાના વીર! નિજજન-સ્મયધ્વંસનસ્મિત! સખે! અમને આપની કિંકૃષીઓને ભલે, મનોહર જલસહાનનનાં દર્શન કરાવો. (૬.)

બ્યાખ્યાન-કે ભગવન, કેમ કથન કરવું તે જ્ઞાન પણ આ શ્રીગોપીજનને નથી, હું તો નિર્ધારિત કયું છું, ‘જે સંગ્રોધપ્રાપ્ત અપ્રતારણ્ય છે, હું’ કોઇ પણ પ્રકારે આપની પ્રતારણ્ય કયાં વિના નિર્ધારિત જ કયું છું’ કે ‘આપ અમને

મવત્કિક્કરીઃ સ્મ નઃ । ભલે,’ એટલો ‘હિતોપદેશ’ મારે આપને કરવો પ્રાપ્ત થયો કારણ કે શું કયવું અને કેમ કયવું એટલું પણ કથનજ્ઞાન આમાંથી કોઇ પણ શ્રીગોપી-જનને નથી. ‘એમ ધાર્મ્ય અને નિવિદ્ કેમ ઉપદેશ છે?’ એમ આશરું કાચ તો ‘ભવત્કિંકૃરીઃ’ પદે પરિહરે છે કે ‘યે વ્યા માં પ્રવક્તે’ એમ આપની પ્રતિજ્ઞા છે, તેથી જે પ્રકારે અમે કિંકૃષીઓ-દાસીઓ-દાસ્યભાવે આપને ભલોએ છીએ તે જ પ્રકારે આપ પણ અમારું ભજન કરો, અમારું કિંકૃષીત્વ અને આપની પ્રતિજ્ઞા ઉભયે પણ પ્રસિદ્ધ જ છે એમ ‘સ્મ’ પદે કહે છે.

આપે કરવો અસ્મદ્ભજનમાં કેવલ આપની તે જ પ્રતિજ્ઞા એક હેતુ નથી પરન્તુ અન્ય પણ હેતુઓ છે, પ્રથમ તો અવતારપ્રયોજન જ અસ્મદ્ભજનમાં હેતુ છે એમ

વ્રજજનાતિહત્ “વ્રજજનાતિહત્” પદે કહે છે, વ્રજજનની આતિને હવેના છો, તેથી આપ વીર યોષિતામ । ‘વ્રજજનાતિહત્’ છો, અને આથી અધિકા અન્યા આતિ જ વ્રજજનને નથી, આ પ્રકારે ‘વ્રજજનાતિહત્’ પદે ભગવદવતારનું આમાન્ય પ્રયોજન કથોને ‘ભગવાને કરવો શ્રીગોપીજનભજન’ સાધ્યું, હવે ‘યોષિતાં વીર’ સંગ્રોધપ્રાપ્તે અવતારનું ત્રિણ પ્રયોજન પણ કથોને આપે અમારું ભજન કરવો એ એમ શ્રીગોપીજન સિદ્ધ કરે છે, આપ સદાનંદ કૃષ્ણ છો, આપ ભગવાન, અધ્યાત્મિકસંપત્ત-કૃષ્ણ-સહાનન-હ-છો, આ પ્રકારે ‘યોષિતાં વીર’ પદને સમુદાયાર્થ સંક્રોષે કહેલો, આપ ‘યોષિતાં વીર’ અર્થોદ્ ઓળના સ્વાનંદદાતા છો, એવા સ્વાનંદદાતા વીર આપ જ છો કારણ કે કૃષ્ણ છો ભગવાન છો, વીરોએ-દાનવીરોએ-શૂર-અન્યગત કામાદિ-નિરાપરણીય છે એ યુક્ત છે, ‘યોષિતાં વીર’ સંગ્રોધપ્રાપ્તે આ સ્વાસ્થ્ય છે, દાનવીર અન્યની અગિલાષાને બહુ દાને પૂર્ણ કરે છે, તત્ત શૂરમાં પણ કામ યુગ્મ્ય છે, અત્તાદિકામાપેક્ષાએ પણ કામશાશ્વસિદ્ધ કામ યુગ્મ્ય છે અને તાદૃશ કામ પણ બહુવિધ છે તેથી દાનવીરે સ્વસ્વપાનંદરૂપ પૂર્ણ પદાર્થે વાદ્યોત્પન્ન પૂરીને કામને યુગ્મ્ય અત્ત આશ્રય-નિવાસસ્થલ-જ પ્રાપ્ત ન થાય એ પ્રકારે આશ્રયભાવથી કામ નિવારણીય છે, અને તેથી જ લોકમાં વીરની પણ અપેક્ષાએ દાતા અધિકક્રીતિમાન થાય છે, વીરાત્તરથી પણ દાનવીરની ક્રીતિ અધિકા થાય છે,

શ્રીસુબોધિની

વીર તો માર દારિદ્ર્યને એ પ્રાપ્ત થતો નઃ તેથી મહાવીર અન્તાઃસ્થિત જ અત્ત પણ ‘સ્વ-જગત્માં કુલ કારણુ કે તે ‘યોષિતાં વીર’ તેથી અવતા પ્રયોજને અ ‘સ્વત્

નિજજનસ્મયધ્વંસનસ્મિત ।

આપ છો, નિર્લઘ્ન આપે કે ‘શ્લોકમાં હાસ્ય પણ ‘મન્દ’વ માયા પ્રવર્તી થયો જ નથી, હાસ્યને સંકુલે અમારા ‘સ્મય ધર્મો નિજજન સ્મયપ્રતિબન્ધ નથી, અન્યથા ‘અસ્મત્સ્વ કેવ આપનું ‘સ્મિત અધિકૃત જ ઉલ્લેખી છો તેઃ કિન્તુ સ્મય-અસ્થિતિ કરે છે? ઓ જ નથી સ્મયને-અગિ શાશ્વત્પ્રકારે ‘પરન્તુ

જલસહાનનં સ્મયમ । અમૃત પીને સ સાધનત્વમાં જે સ્વતઃ જ દેખી છે અને આપનું ‘સ્મય’ધર્મ ૨૬

જેર તો મારણીએ સ્વરૂપતઃ મારે છે અને હાતા તો સમુદ્ધિએ દીનના ગુહને પૂરીને
હારિશ્વને એ પ્રકારે દૂર કરે છે કે તે દીનના જેહમાં લક્ષ્મીની પૂર્તિએ હારિશ્વને અવકાશ જ
પ્રાપ્ત થતો નથી તેથી હારિશ્વ જ અપસરે છે એમ અત્ર હાલ છે, અને આપ તો દાનવીર છે
તેથી મહાવીર છે, છતાં એ પણ પૂરવાને અશક્ય એવા અતિરિક્તોની પણ ધન્યતાને
અન્તઃસ્થિત આનન્દે આપ પૂરા છે અને આ આપને અર્થ સર્વજનીન અર્થોત્ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે,
અત્ર પણ ‘સ્મ’ પદ યોગ્યત્થો આપ જ એમ ‘યોષિતાં વીર’ ત્વે પ્રસિદ્ધિએ સમ્પ્રાધાએ છે,
જગત્માં કૃષ્ણથી અન્ય કોઈ પણ ‘યોષિતાં વીર’ સમ્પ્રાધાનને યોગ્ય જ નથી
કારણ કે તે તો સર્વ જ અપૂર્ણકામ છે, તેમના જ કામ પૂર્ણ ન થયા હોય તો તે
યોષિતાં વીર ક્યાંથી હોય? કેવલ આપ જ ‘યોષિતાં વીર’ છે એ તો પ્રસિદ્ધ જ છે,
તેથી અવતારના સામાન્ય મજજનાતિહનન-અને વિશેષ-યોગિતાં વીરત્વ-એમ ઉભયે
પ્રયોજને આપ અમને ભણે.

‘સ્મ’ છે, તથાપિ આપના અભિમાનદોષનિવૃત્ત્યર્થ-અમે સર્વથી અધિકા છીએ એમ
અભિમાનરૂપ સ્મયદોષની નિવૃત્તિને અર્થ-‘સે’ આપનું ભજન કરાતું નથી’
નિજજનસમયધ્વનન-એમ વક્તવ્ય હોય તો ત્રણ ‘નિજજનસમયધ્વનનસ્મિત’ સમ્પ્રાધાને
સ્મિત । તે વક્તવ્યને પણ પરિહાર છે કે ‘નિજજન’ના અર્થોત્ સેવકના ‘સ્મય’રૂપ
ગર્વના ‘ધ્વ’સને અર્થે છે ‘સ્મિત’ એમનું એવા ‘નિજજનસમયધ્વનનસ્મિત’
આપ છે, નિજજનના સ્મયદૂરીકરણાર્થે તેમનો પરિત્યાગ કોઈ ઉપાય જ નથી પરંતુ
તદર્થે આપે કેવલ સ્મિત જ કેતવ્ય છે, ‘સ્મિત’ પદ મન્દહાસનું વાચક છે, ‘હામો જનોન્માદત્તો ન માયા’
શ્લોકમાં હાસ જનોન્માદત્તી માયા છે એમ કથત છે, અને જનોન્માદત્ત માયાત્મક ‘હાસ’નું
પણ ‘મન્દ’ત્વ એ જ કે તેવી માયા વા હાસ ભક્તો પ્રતિ પ્રવર્તે નહિ, ભક્તો પ્રતિ જનોન્માદત્તી
માયા પ્રવર્તી શકે નહિ એ જ આપના હાસનું મન્દત્વ, અર્થોહ હાસ-માયાગોહ-વિના કોઈને પણ ‘સ્મય’
થતો જ નથી, અને તેથી જ અમારા સ્મયદોષની નિવૃત્ત્યર્થે પણ સાધનત્વે તો આપના માયાત્મક
હાસનો મહાકાચ જ આપે કેતવ્ય છે, આપ હાસ્યસર્ગકારે મન્દહાસ ‘સ્મિત’માત્ર કરે તો લાભાત્રથી જ
અમારા ‘સ્મય’ દ્વસ્ત થઈ જાય એમ છે, કિન્તુ નિજજનનો પણ અસુક ધર્મ જ હુણે કોઈ
ધર્મી નિજજન જ સ્વયં તો હુણ નથી, અને અત્ર તે દોષ પણ રસપ્રતિબન્ધકતા જ છે, અને
રસપ્રતિબન્ધકતાએ યુક્તા જ અસ્મત્સ્મયમાત્ર હુણ છે, અમે સ્વતઃ ધર્મિત્વે જ કોઈ હુણ
નથી, અન્યથા ‘નિજજન’ત્વ જ ઘટે નહિ, અમે ધર્મી તો આપના ‘નિજજન’ છીએ તેથી અહુટા જ છીએ
અસ્મત્ત્વ કેવલ ‘સ્મય’ધર્મ જ હુણ છે, અને તે ‘સ્મય’ના પણ ‘ધ્વ’સનો અલૌકિક ઉપાય તો
આપનું ‘સ્મિત’ જ છે, અર્થોહ અમારા લૌકિક ‘સ્મય’ધર્મના ધ્વ’સારે પણ આપે તો ‘સ્મિત’રૂપ
અલૌકિક જ ઉપાય કેતવ્ય છે, આપના હાસ્યે તો અમે પણ આપનાં તુલ્યા-સમા-છીએ એમ માની
લઈએ છીએ તેથી જ્યારે પણ આપ હાસ્યમાં સફૂલ્ય કરશો તે જ ક્ષણે અમારે ‘સ્મય’ નિવૃત્ત થઈ જશે,
કિન્તુ સ્મય-અભિમાન-પણ રસપ્રાપ્તિમાં પ્રતિબન્ધકત્વે જ દોષ છે અને તે દોષ પણ તત્રપર્યન્ત જ
સ્થિતિ કરે છે કે તત્રપર્યન્ત આપના ‘સ્મિત’યુક્તા શ્રીસુખનાં દર્શન થતાં નથી, એવી કોઈ પણ
સ્ત્રી જ નથી કે જે આપનું તાદશ સ્મિતયુક્તા પણ ક્રીસુખનું દર્શન કરીને નિજ
સ્મયને-અભિમાનને-પાલી શકે, આ પ્રકારે “નિજજનસમયધ્વનનસ્મિત”પદનું અર્થત્રય
શાશ્વતપ્રકારે લૌકિકપ્રકારે અને રસમાર્ગપ્રકારે-સ્વતન્ત્રસુખાત્મકભક્તિપ્રકારે-કૃષ્ણ.

‘પરંતુ નિજજનસમયધ્વનન’ સ્મિતરૂપ સાધન લોકમાં અપ્રસિદ્ધ છે તેથી લોકમાં
અપ્રસિદ્ધ તાદશ સાધનમાને સ્મયધ્વનનરૂપ કાર્ય સિદ્ધ થશે જ એમ
નલકલાતનં ચાર કેમ ભણી શકાય? એ આશરૂંને જલકલાતનં વાક વલોપદે પરિહાર છે કે
વર્ણય । ‘જલરૂહ’ જે કમલ તેણે સહસ અમૃતસાવિ-આનન્દસાવિ-આપનું ક્રીસુખ છે,

અમૃત પીતે સતે કોઈનો પણ દોષ રહે જ નહિ એ પ્રકારે યુક્તિ કરી, ‘સ્મિત’ના અત્ર
સાધનત્વમાં બે આપને સન્દેહ હોય તો એક જ વાર ‘સ્મિત’યુક્તા શ્રીસુખનું પ્રદર્શન કરાવીને આપ
સ્વતઃ જ દેખી શકે કે તેથી ‘સ્મય’ દ્વસ્ત થાય છે કે નહિ? કિન્તુ અભિમાન તો મનના એક ધર્મમાત્ર
છે અને આપનું ક્રીસુખ તો ‘આરુ’ અર્થોહ મનોહર છે, ધર્મિ મન હૂત સતે તે મનના અભિમાનરૂપ
‘સ્મય’ધર્મ રહી શકે જ નહિ, કિં બહુના? મિત્રે મિત્રનું ભજન કરવું યુક્તા જ છે. (૬)

આમાસ-રાજશી તે તેથી પણ ઉત્તમા હોવાથી તે જ અર્થને 'પ્રણતદેહિનાં' શ્લોકે પ્રકારાન્તરે પ્રાપ્ત છે.

શ્લોક-પ્રણતદેહિનાં પાપકર્ષણં તૃણચરાનુગં શ્રીનિકેતનમ્ ।

કળિકળાપિતં તે પદામ્બુજં કૃણુ કુચેષુ નઃ કન્નિહ હૃચ્છયમ્ ॥૭॥

શ્રીમદ્ભગવતાક્ષરાર્થ-આપનું-પ્રણતદેહીનું પાપકર્ષણ તૃણચરાનુગ શ્રીનિકેતન ફણિફણાપિત-પદામ્બુજને કુચોપર કરે અને આમારા કામને હિંસે. (૭.)

વ્યાખ્યાન-આપનું પદામ્બુજ-ચરણપરિવંદ-આમારા કુચ વિષે કરે. અર્થોત્તર સ્થાપે અત્ર "કૃણુ"ને સ્થાને 'ધ્વ'નો છાન્દસ લોપ કરીને 'કૃણુ' પ્રયોગ કર્યો છે,

પદામ્બુજં કૃણુ કુચેષુ નઃ કુચ વિષે ચરણસ્થાપનનું પ્રયોજન કન્નિહ હૃચ્છયમ્ પદે કથે છે કે હૃદયમાં ચારવત કન્નિહ હૃચ્છયમ્ ।

રિત્ત કામને હિંસે, અત્ર 'કૃણુ' પદમાં બહુવચન સમુદાયાભિપ્રાયે છે, પરન્તુ "નર" પદ પણ બહુવચન છે જ અને તે પદે 'કુચ'નું પણ બહુવચરિતાય' થઈ જાય છે તેથી અરુચિએ પક્ષાન્તર કથે છે કે વિરહે કુચને શ્રીગોપીજન સ્વધી લિપ્ત માને છે અને તેથી પણ 'કુચેષુ' એમ બહુવચનપ્રયોગ વિકલ્પે થતે છે, અત્ર આ અભિસન્ધિ

છે, સંયોગમાં તો બચવડપ્રયોગિત્વ હોવાથી 'કુચ' સ્વીય છે એમ 'કુચ'માં સ્વત્વ શ્રીગોપીજન સ્વીકારે છે પરન્તુ વિરહમાં તે 'કુચ'નું ભગવદુપયોગિત્વ ન જણાવાથી શ્રીગોપીજન 'કુચ'ને સ્વધી લિપ્ત માને છે, કદાચિદ્ આપ આમારે વિષે ચરણપરિવંદને ન પણ સ્થાપે તથાપિ આ 'કુચ' તો વિરહે આમારાથી લિપ્ત છે અને તેઓ તો આપમાં જ આસક્ત છે તેથી વિરહે આમારાથી લિપ્ત-ભેદને પ્રાપ્ત-અને આપમાં આસક્ત 'કુચોના ઉપરિ' ચરણપરિવંદને સ્થાપે એમ અત્ર સ્વાસ્થ્ય છે, અને તેથી "મળવે કુચોઃ" પદમાં શ્રીમદ્ભગુચરણે તદ્વાવ ઉપવણે છે એમ શ્રીહરિચરણ કથે છે, પદ્યમશ્લોકોક્ત શિરસિહસ્તદાને નિકટસમાનયન પ્રાર્થુઃ તતઃ પદ્યશ્લોકોક્ત બળને સમન્વય પ્રાપ્ત્યો અને આ સમન્વય શ્લોકે વિષરીતરસ વા નિર્ધ્યેક્ષે બન્ધવિશેષ પ્રાપ્ત્ય છે કારણ કે "પદામ્બુજ" પદ એકવચન છે, તાવન્માત્ર જ ઉપાયે હૃદયરિત્ત કામ જ્યો રહેશે, સર્વત્ર મનોરથ તો સમાન જ દેખાય છે તેથી આ પક્ષ પણ 'કુચ' બહુવચસાધક નથી એમ અરુચિએ પુનઃ પક્ષાન્તર કથે છે કે સ્ત્રીઓના સમૂહમાં લીલાશયનમાં પરિતઃ શ્રીગોપીજન સ્થિતિ કરે અને આપનું ચરણપરિવંદ મધ્યમાં સ્થિતિ કરે ત્યારે એક ચરણપરિવંદને બહુ 'કુચ'નો સમન્વય થઈ શકે એમ પણ 'કુચ' બહુવચસાધક વિકલ્પ છે જ.

પરન્તુ આપનાં સ્તન કઈંચ છે અને મારું ચરણુ તો કેમલ છે તેથી આપના કઈંચ-સ્તનોપરિ મારું કેમલ ચરણુ કેમ સ્થપાય ?' એમ આશંકા થાય તો કળિકળાપિતમ્ । તેના પરિહાર કળિકળાપિતમ્ પદે કરે છે કે અસ્મરતન ઠીલીયકૃણુ તો હર નથી તેથી તત્ર જે પ્રકારે ચરણસ્થાપન કરીને તદનુગત દોષ દૂર કર્યો

તે પ્રકાર અત્ર પણ કર્તવ્ય છે, 'અમ્બુજ' પદે પ્રત્યક્ષતાઃ તા પહારકત્વ કૃણુ, 'કાલીયનુલ્લમાં આ ચરણનું પ્રાકટ્ય નથી એમ વેણુગીતમાં પ્રતિપાદન થઈ ગયું છે તેથી અત્ર 'પદામ્બુજ'માં 'કળિકળાપિતમ્' વિશેષ પણ કથે પ્રકારે સર્જીત થાય ?' એ આશંકાને પરિહાર કરતાં 'દયુમ્પતવલ્લો ગોપાઃ' એમ પૂર્વોધ્યાયમાં કથન હોવાથી તે કથન અત્ર પણ અનુસૂત જ છે એમ માનીને સર્જીત કેટલાક વ્યાખ્યાતા સિદ્ધ કરે છે પરન્તુ તત્ર તો 'ઉન્મત્તવચનો ઉપસંહાર કર્યો' એ પક્ષ પણ શ્રીમદ્ગોપીનીઓમાં અર્જુનિત હોવાથી 'ઉન્મત્તવચ્ચો ગોપાઃ' ઇલાદિ કથન 'અત્ર અનુસૂત નહિ રહેવાથી પુનઃ અસર્જીતદોષ તદવસ્થ જ રહ્યો' એમ આશંકા થાય 'ત્યારે તો 'વેળોંચો વિવેચતઃ' એમ પૂર્વોધ્યાયના ઉપાન્યમાં કથનથી અત્ર પણ તે-વિવેચતસ્ત્વ-જ કથનનું અનુસીવન માનીને સર્જીત સાધવી એમ જણાય છે, વસ્તુતઃ તે જ્ઞાનપૂર્વક જ આ પ્રકારે કથન છે, અને પૂર્વવિરોધ પણ નથી કારણ કે તત્ર 'યવા' ઇલાદિ શ્રીમદ્ગોપીનીઓમાં જ તે ચરણની દોષદૂરીકરણાર્થ કથીને અર્થે 'અમ્બુજ' પદના વ્યાખ્યાને ક્રમશઃ વામદક્ષિણ ઉભયવિધચરણસ્થાપન મૂલમાં વ્યક્ત કર્યું છે તેથી તદર્થ પ્રયાસાન્તર કર્તવ્ય નથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે' એમ અત્ર શ્રીપ્રકાશકાર આજ્ઞા કરે છે.

૧. 'કાલિય' અને 'કાલીય' ઉભયે પણ પ્રયોગ શુદ્ધ જ છે

શ્રીનિકેત

અન્યા પણ સ્પર્ધાશોભ્યા

તુળચરાર

કરે છે ત્યારે

અનુત તુલ

કાંઈ પણ

પ્રણતદે

પાવકર્ષ

પણ સિદ્ધ

શકતાં નથી

'દેહીના પ્ર

ધર્મભાગી

પાપમાત્ર

પણ પસર્જી

સ્પૃષ્ટ વા

'પ્ર

સ્વધર્મમાહ

કારણ કે પ્ર

પર્યન્ત પૂર્વે

પૂર્વે પાપ

સહ સમ્બન્

સ્વધર્મસંકલ્પ

નથી, શાઅ

અધિકાર હી

તાદ્યને હી

અપેક્ષતુ

એમ ભાવ

એ 'નતિ'ને

છે કારણ કે

હચિત છે

કરે છે, દ્વિ

સ્મરણાદિએ

ભાવસ્વપા

'પ્રણુત'ને િ

‘તથાપિ શ્રીઓના વક્ષઃસ્થલના ઉપરિ ચરણસ્થાપન અશુક્ત છે’ એ આશક્ષીને શ્રીનિકેતનપદે પરિહરે છે કે તે ‘પદાશ્રય’ તો શ્રીનું-લક્ષ્મીનું-નિકેતન-સ્થાન-શ્રીનિકેતનમ્ । છે, કિલ લક્ષ્મી તત્ત્વ સ્પર્શ અર્થે છે ત્યારે અન્યામાં સન્દેહ શો ? ‘પરન્તુ લક્ષ્મી તો સ્પર્શોદો છે એ તો પ્રસિદ્ધ છે,’ ત્યારે તે જ લક્ષ્મીના અંશભૂતા અન્યા પણ સ્પર્શ કરે તો તેમાં સન્દેહ શો ? સર્વો જ એ લક્ષ્મ્યં છે અને લક્ષ્મી જ્યારે સ્પર્શયોગ્ય છે ત્યારે પછી લક્ષ્મ્યંશભૂતા અન્યાની યોગ્યતામાં સન્દેહ શો ?

‘લક્ષ્મી ચતુરા છે અને આપ તો મૂઠા છે, આપનું કિત મારે કયે પ્રકારે કરવું ?’ એ આશક્ષીને તુળચરાતુગમ પદે પરિહરે છે કે ‘તુલ્યચર’ જે મૂઠા એ તેમની તુળચરાતુગમ । પણ અનુ-પાછલ-તેમના જ કિતને અર્થે આપનું ચરણારવિન્દ જ્યારે ગમન કરે છે ત્યારે આપે પ્રેરિતા તેઓ તુલ્યને પરિત્યજીને અમૃતનું લક્ષણ કરે છે શું ? જેમ તેમનું તો અમૃત તુલ્ય જ છે તેમ અમારે પણ અમૃત કામ જ છે, એટલામાત્રથી પરમકૃપાહીનો તો કાંઈ પણ અર્થ ક્ષીણ થતો નથી.

‘પરન્તુ આપમાં જિતેન્દ્રિયત્વાદિ નહિ હોવાથી પાપ-ઉદાર હાસે અશુભ તો કામભાવ સમ્પ્રાદિત હોવાથી ઇન્દ્રિયાવશત્વથી વિષયરીતિએ રમણુચારુપ પાપ-છે, પ્રગતદેહિનાં તે ‘પાપ’ના અપગમ થયે પથાદ્ હું આપનાં વક્ષઃસ્થલના ઉપરિ મારા પાપકર્ષણમ્ । ચરણારવિન્દને સ્થાપીશ’ એ આશક્ષીને પ્રગતદેહિનાં પાપકર્ષણપદે પરિહરે છે કે તે કામભાવ ‘પાપ’ પણ ચરણુ જ ‘કર્મો’-નિવૃત્ત થઈ જશે-અને સર્વોત્તમભાવ પણ સિદ્ધ થશે, અર્થે ‘પ્રકર્ષ’ નમન’ કરીએ છીએ, નમનાતિરિક્તપ્રકારાન્તરે પાપનિવૃત્તિ અમે કરી શકતાં નથી, કેન્તુ આપના ચરણારવિન્દના પ્રસાદથી જ નમનું ‘પાપ’માત્ર જતું રહે છે, તત્તાપિ ‘દેહીના પ્રકર્ષે નતલ્લે’ જેમ કથન કહ્યું તેથી ધર્મમાર્ગાદિનો પણ પરિત્યાગ કેટલો, ધર્મમાર્ગાદિને પણ પરિત્યજીને કેવલ ધર્મને જ પ્રકર્ષે નમનમાત્રથી નમન તો પાપમાત્ર દૂર થઈ જાય છે, દેહાભિમાન વિદ્યમાન હોવાથી ‘દેહી’ઓને-દેહાભિમાનીઓને-જ્ઞાનનો પણ પસર્જી નથી અને ‘પ્રભુત’ની તો અધોગતિ જ નથી, તેથી આપનું ચિન્તિત દૃષ્ટ સ્પૃષ્ટ વા આકિહિત ચરણુ જ તે ‘પ્રભુતો’નું તો ‘પાપ’નાશક છે. (૭.)

II ‘પ્રગતદેહિનાં પાપકર્ષણમ્’ ઇત્યાદિ ઉપર સ્વતન્ત્ર ॥

‘પ્રભુમાં પાપ જ કયે પ્રકારે ઘટે ?’ એમ જે શક્ષી થતી હોય તો તેમ નથી, લોકમાં સ્વધર્મમાહાત્મ્ય પ્રકટાવાને સ્વધર્મોવિભાવ કરીને પણ-અધર્મ નહિ જ-દોષનો નાશ કરાવે છે કારણ કે પ્રભુ તથેચ્છાવાન છે અને એથી જ ‘દુઃસદ્’ઇત્યાદિથી અરમ્ભીને ‘ધૃત્વાણુમાઃ’ પર્યન્ત પૂર્વે જ કહ્યું, લોગ વિા પણ પાપનાશ કેવલ પ્રમેયબલે થાય છે તેથી પાપના નાશથી પૂર્વે પાપ તો અપેક્ષિત જ છે, પ્રભુએ સમગ્રજ જ ન હોય તત્રપર્યન્ત પાપ અને પ્રભુએ સહ સમગ્રજ થાય તદનન્તર પ્રભુસમગ્રજમાત્રથી તે પાપ રહેતું નથી તેથી પાપનાશ, અર્થોત્ત સ્વધર્મતત્ત્વજ્ઞપ્રમેયબલે ‘પ્રભુત’ના ઉદ્ધારની ઇચ્છાવાન પ્રભુ તેમ કરે છે અને તેથી કાંઈ પણ અનુપપન્ન નથી, શાસ્ત્રાર્થને બાજીને મનસા ચરણુ તથા હોય તે ‘પ્રભુત’, ‘દેહિત્વ’થી-દેહાભિમાનિત્વથી-અધિકાર હીન પણ સતે આપ તાવત્ સાધન સમ્પ્રાદો છેા જેણે કરીને ‘દુઃશ્રુજ’ને પ્રકટ કરીને તાદશ્યને દુઃખદલે વિરહાત્મક જ ‘પાપ’ને આપ ‘કર્મો’ છેા તેથી ઔવકૃત સાધનને પ્રમેયબલે તો અપેક્ષિત જ નથી, પ્રમેયબલ સ્વઃ જ સર્વ સાધન કરી લે છે તેથી અત્ર પણ આપે તેમ જ કરવું એમ ભાવ છે, યદા અત્ર ‘પ્રગતદેહિનામ્’માં દ્વન્દ્વસમસ જાણુએ, સર્વત્યાગપૂર્વક દેવલ તદ્દહીનત્વ એ ‘નતિ’ના પણ ‘પ્રકર્ષ’ છે, તત્ર આદ્યમાં-પ્રભુત’માં-તો દુઃખદલથી વિરહ જ ‘પાપ’શબ્દવાચ્ય છે કારણ કે ‘પાપ’ નિષિદ્ધકૃતિજન્ય છે અને તે પાપ અત્ર માનરૂપ છે, તાદશ માનિજનને દુઃખ ઉચિત છે પરન્તુ આપ કર્મજ્ઞકેરભાવ છેા તેથી ‘પ્રભુત’ના માનરૂપ ‘પાપ’નું ‘કર્મ’ ચરણારવિન્દે કરા છેા, દ્વિતીયતુ-‘દેહી’નું-‘પાપ’ કર્મજ છેા, અને આપનું ચરણારવિન્દ તે કર્મજ ‘પાપ’ને ત્રણક્રીતન-સ્મરણુદિને ‘કર્મ’ છે, યદા કર્મધારય જ સમાજ જાણુએ, ‘પ્રકર્ષ’ ‘નતિ’ તે સર્વોત્તમભાવ તે સર્વોત્તમ-ભાવરૂપા ‘પ્રભુતિ’ સતે દેહાભિમાનાદિ પણ પ્રભુમાં કેવલ સમર્પણાર્થ હોય છે, એ તાદશ ‘પ્રભુત’ને પ્રિયસ્વરૂપાતિરિક્ત સર્વ જ પ્રભુસર્જીમાં પ્રતિગ્રન્થકત્વે ‘પાપ’ છે તેથી તેમા સર્વોત્તમભાવવાન

‘પ્રભુત’તો પ્રિયસ્વરૂપાતિરિક્તા હેહાભિમાનહિ સર્વને જ ‘પાપ’માને છે, અને તેથી જ ‘વિષયોમવાત’ એમ પૂર્વે કહ્યું જ છે અને “અનુઃ કૃતાંતિ પુણ્યવિ” શ્લોકમાં ભયવદ્વચ્ચુતું પુરુષરૂપઃ પશુ કથાયો, અધુના ‘હૃદય’દુઃખદે છે તેથી ‘હૃદય’ને ‘પાપ’માને છે, અને તેથી તાદૃશ ‘પાપ’નું-દુઃખદ હૃદયયુત- ‘કર્ણ’ પ્રાપ્ત છે, યદપિ સયોગમા ‘હૃદય’ઉપયોગી છે તથાપિ મયોગપ્રતિબંધક ‘હૃદય’ તો માનેા હેતુ હેવાથી તેવો ‘હૃદય’ તો ભ્રાજ્ય છે, યદા જેમના કેવલ દેહ જ-અન્તઃકણ્યારિ પશુ નહિ-‘પ્રભુત’ છે તેવા ‘પ્રભુતદેહી’નાં પશુ ‘પાપ’નું ‘કર્ણ’ આપનું ચરણકમલ કરે છે, યદા સ્વતઃ તો પ્રભુતદેહી’ પશુ નથી પરન્તુ ‘પ્રભુતદેહી’ના કેવલ સમન્વિષ્ણમાત્ર છે, તેવાનાં-સ્વયં અપ્રભુત સ્વતઃ ‘પ્રભુતદેહી’એ સદ્ સમગ્રદ્વાનાં-પશુ એમ ઉલ્લેખ ‘પાપ’નું ‘કર્ણ’ આપનું ‘પદાર્થ’ કરે છે એમ અર્થ છે, આથી સાક્ષાત્ અને પરમપરાએ પશુ ચરણારવિન્દ અનિદ્રપાપનિવર્તક છે એમ કથન થયું, અપરમ્ય એ અર્જીકૃતના પાલનમાં આપને યુક્તાયુક્તવિચાર જ અને શ્રીગોપિકા દેખનાં નથી કારણ કે આપનું ‘પદાર્થ’ તો ‘તુલ્યચર’નું પશુ ‘અતુ’ગમન કરે છે, ‘તુલ્યચર’ તો જીવન તુલ્ય જ કરીને છે અને તુલ્ય તો આમાર્થમાં પશુ હોય છે, સ્વાનુરોધ તેમને-તુલ્યચરને-તુલ્યાર્થ આમાર્થ પશુ જતાં આપ વારતા નથી પરન્તુ તેઓ મત જ સ્વલક્ષ્યને દેખે છે તત્ર જ મુગ્ધાવસ્થા અવિચારે ગમન કરે છે અને આપ સ્વયં પશુ તેવા ‘તુલ્યચર’ને અર્જીન સતે તદ્ગત ગમન કરેા છે, આથી આપનું ‘પદાર્થ’ અમારા જીવનનેા હેતુ છે એમ કહ્યું, ‘પદાર્થ’ તો મકર-દે માદક છે તેથી તે માદક મકર-દે માનરૂપ હન-રો જે મમન સતે પશુ આપે અમારી ઉપેક્ષા ઉચિત નથી કારણ કે અમે અર્જીકૃતા છીએ, નહિ તો-આપ ને ઉપેક્ષા તે-જીવન જ રહેશે નહિ, અર્થાદ્ અમે અનિદ્રિષ્ટા છીએ એમ આથી જણાવ્યું, આપે જ આ રીતિ પ્રકટા કરી છે તેથી અન્તતઃ અમારાં તો દોષ જ નથી એમ પશુ આથી જણાવી દીધું, અન્યથા- ને આપ સ્વલીલાવિશેષાર્થ ‘તુલ્યચર’ને તથા પ્રવર્તાવતા ન હો તો-‘દૃષ્ટ્યુપનિર્જતવેલુગીતપીયૂષ’નું પાન ‘ઉત્તમિતકષ્ણપુટે’ પૂર્વે કરીને અનિસુખિત તુલ્યચરની પ્રવૃત્તિ ઉક્તપીયૂષાતુલ્ય તુલ્યમાં કેમ થાય ? અર્થાત્ ‘તુલ્ય’ લોકમાં લોકિકત્વે પરિદૃશ્યમાન સતે પશુ વસ્તુનાં અલોકિક જ છે વસ્તુતઃ તો ઉક્તસ્વરૂપ તુલ્યચરની તુલ્યમાં રુચુપરત્તિ જ આપનું ‘તુલ્યચર’નું ગમન છે, પદે અનુગમને તુલ્ય ભક્તિરસપે વિત થઈ જાય છે તેથી ‘તુલ્યચર’ની તાદૃશ તુલ્યમાં રુચિ થાય છે, અમારામાં આપના તાદૃશ ‘પદાર્થ’ના સ્થાપને તે ‘પદાર્થ’ સ્વસ્વભાવથી અમારું પશુ અલીપ્ત અને પાલક પશુ થઈ જશે એમ અત્ર ભાવ છે, અપરમ્ય તે ‘પદાર્થ’ અર્જી-‘લક્ષ્મી’-સ્થાન છે તેથી અર્જીના આ અમારામાં જ તે સ્થાપનું ઉચિત છે, કિન્તુ નાપિકા હેવાથી રક્ષણમામયિક જ સમન્વ- ‘તુલ્યસગચાર નહિ-શ્રીને પશુ અલીપ્ત છે, ‘તણવરાગમ અને જીનિકેતનય’ આ વિશેષણકથના કેમ પૂર્વ કથનથી એમ પશુ જણાય છે કે અત્ર સ્વયં સાક્ષાત્ સમન્વસમયનેા લાભ નહિ થવાથી અર્જીને વિચારુ’ કે ‘તુલ્યપર્યન્ત ચરાવીને સાચં મજામાં પશુઓને લાવીને રાત્રિએ પ્રભુ સ્વપ્રિયાઓએ સદ્ કીર્તિ જ ત્યારે તત્સમન્વ માને’ પશુ કાંઈક રમણવત્ થઈ જશે’ એમ દ્રુપદેન્ત શ્રીનું હૃદય-હાર્દ-છે, ‘તુલ્યચરાનુગ’ત્વે રમે અને શ્રમે સૌન્દર્યભાવમયું પશુ આ દ્વિતીય ‘શ્રીનિકેતનય’ વિશેષણે નિરુત્તા યથ થઈ, અને તેથી જેમ જેમ ચારણ તેમ તેમ ચૌભાતિથય કથાયો, અથ વા ‘તુલ્યચરાનુગ’મને રનેદભરે કદટકારિપરિપશ્યે શ્રી સ્વયં સુદમરૂપે ચરણમુજનતવમાં રિચિત કરીને પ્રણુના કદટકારિ પર્યાસમન્વને વારે છે ત્યારે ‘પદાર્થ’ ‘શ્રીનિકેતન’ હોય છે તેથી ‘તુલ્યચરાનુગ’ કથાને તદ્ગતનર તે પ્રકારે ‘શ્રીનિકેતનમ્’ પદ પશુ વિશેષણત્વે કહ્યું, અપરમ્ય ને સ્વયં સ્વેચ્છાએ પશુઓને મજામાં લઈ જાય ત્યારે તો અત્રે વિષયનાત્મક અનિદ્રસમન્વ તેમને ન થાય પરન્તુ તે તુલ્યચર જ તત્ર સ્વેચ્છાએ ગમન કરે છે અને તદ્ગત-તદ્ધીન-પ્રભુ પશુ તત્ર આગમન કરે છે તેથી અત્રે અનિદ્રસમન્વ સતે તે સમન્વને નિવારવાને ‘અનુગ’ત્વે અતિસુકુમાર પશુ ‘પદાર્થ’ને અતિક્રા ‘ફણિકા’ની પશુ ઉપરિ ‘અર્પે’ છે કારણ કે ત્યારે મજાચીના રનેદની પરીક્ષા સમપ્રત્તા સતે અતિસન્તોષથી તે પરીક્ષા ફણિકા સમપ્રત્તા થઈ તેથી ફણી પ્રતિ પશુ સન્તુષ્ટ પ્રભુએ ‘ફણી’ના શિરના ઉપરિ પ્રહ્લાદિદુર્ભભરજશ્ચ ચરણારવિન્દે નૃત્ય કર્યું, અહંપકાલમાત્ર તથા નૃત્યમાત્ર જ ન કર્યું પરન્તુ ‘ફણી’ સાવંદિક જ રિપુભય એવું તો નિવારી દીક્ષ કે ગરુડ સદા તે ‘ફણી’નાં શીરેના ઉપરિ ભગવત્પદાર્થજનું દર્શન જ કરે, નહિ કે કાલિયને ભયદ્વાન કરે, અને તેથી જ અત્ર સ્પર્શભાવ જ

કૃષ્ણ પર-
નિવારણ
અમારામાં
અમને તો
કર અને ત
કૃષ્ણ; કા
આપ કૃપા
કૃપા જ
અતિભાર
એમ જિગ
પુરુભાવસા
સમ્પાદક
શાઈલપ્રદે
તુલ્યવત્-
પ્રેરતા પ્રભ
શ્રીનિકેત
આપના

અ
છો
શ્રી
હે વીર
ક

વિરા
પ્રજાનુલ

શ્લોકમાં
‘કરલોહ’
ઉપકારને
ઉપકારને
શ્રીગોપી
આ શ્લે
શ્રીકૃષ્ણ

૧. ‘તણ
તુલ્યને ભા
સ્વભાવ
સહ સમ
સ્વેચ્છા

કથ્યો પરન્તુ 'અપિતમ' પદે અર્થપુ કથ્યું, અમાની પરીક્ષા તો પૂર્વે જ સંપન્ના છે તેથી હું ખદ 'હૃદય' નું નિવારણ જ કરતોય રહ્યું, હૃદયમાં શ્યાન તે 'હૃદય' થોરવદ્ બાધે છે, આપના 'પદાર્થુજ' સમન્ધે અમારાદ્વારા તે 'હૃદય' પણ તાપરહિત સતે અમને પણ તમા કરશે નહિ એમ ભાવ છે, તે 'હૃદય' અમને તપાવે છે તેથી તેનામાં પણ તાપ જણાય છે, 'પદાર્થુજ'ને આપનો સમન્ધ છે તેથી હૃદ અને તમ કુચ વિષે પણ સ્થાપિત તે 'પદાર્થુજ' વિકૃત પણ થઈ જતું નથી એમ જણાવવાને 'તિપદ કથ્યું', કારણ કે આપ અવિકૃત છો, સ્વાર્થપરસદ્બોધપદ્ધત સતે પણ સર્વોત્તમા તત્ત્વપર પ્રતિ આપ કૃપા જ કરો છો ત્યારે તો સ્વતોદોષરહિત એવાં જે અમે તે અમારા પ્રતિ પણ આપે કૃપા જ કરવી એ ભાવ છે, અપરન્ધ વિપરીત રસમાં 'પ્રણુતદેહિ' 'વસ્તુપૂર્વ' નિરોધપત્તીના અતિભારે અતિશ્લેષ સગભવે ત્યારે સ્વેદેજ્જલ્લે 'પાપ' વદ્ વેણીરૂપને 'કર્ષે' છે, પરન્તુ આપને 'ત્રિતીય' એમ જિગીષાવચ્ચને મન અને વચ 'નત' નથી તેથી દેહમાત્રને જ 'પ્રણુત' કથ્યો અને પ્રણવેદિનામ્ એમ પુરુષાવસાપક યુક્તિપ્રશ્ન પણ કથ્યો, તદ્દાવપ્રાધાન્યથી 'તુલ્યચર'માં તે 'પદાર્થુજ' સ્વસોઅચરસતું સમ્પાદક છે, ગો તુલ્યું બક્ષણ કરે છે તેથી 'તુલ્યચર' પરન્તુ ઉક્તરૂપ ગોધન તો લીલોપગોળી શાર્લકપ્રદેશમાં ગમન કરે છે તેથી 'તુલ્યચર' છે, અથ્વા તા તુલ્ય સર્વતા લઘુ છે તદ્વત-સર્વતા લઘુ તુલ્યત-શ્રીગોપીજન થલે છે તેથી રમણમાં ચલનલાભવે રસાતિશયથી પુનઃ તે ચલિતના પ્રાકટ્યાર્થે પ્રેરતા પ્રણુ પૃષ્ઠતા આપાર કરે છે તેથી પ્રણુ 'પદાર્થુજ' 'તુલ્યચરાનુગ' છે, નિરસદ નિપતને અગ્નિમ 'શ્રીનિકેતન' નિરોધણ છે, તદનન્તર અગ્નિમ 'હૃણિકૃણીપિતમ' નિરોધણે વિનિધ બાન્ધમાં જાણે કે આપના નૃત્યકેતુ 'પદાર્થુજ'ને અમારા કુચસ્થલમાં આપ સ્થાપો એમ હાર્દ-અગ્નિજ્વલ અર્થ-છે

સુક્રતાયુક્તવિચારે હું જલ્પ્યો આ હે રસેશ્વર !

સમા કરો પ્રિયાયુક્ત શ્રીકૃષ્ણ ગોકુલેશ્વર ॥ (૭.)

આમાલ-આ જ અર્થને તેનાથી પણ ઉત્તમા શ્રીગોપી પ્રકારાન્તરે 'મધુરયા' ઇત્યાદિએ પ્રાર્થે છે.

શ્લોક-મધુરયા ગિરા વલ્ગુવાક્યયા બુધમનોજ્ઞયા પુષ્કરેક્ષણ ।

વિધિકરીરમા વીર મુદ્ધાતીરધરસીધુનાપ્યાયસ્વ નઃ ॥ ૮ ॥

શ્રીમદ્મામવતાજ્ઞાર્થ-હે પુષ્કરેક્ષણ ! મધુરા વલ્ગુવાક્યા અને બુધમનોજ્ઞાવાણીએ હે વીર ! આ મુદ્ધાપ્રાપ્તા વિધિકરી અમારું આપ્યાયન અધરસીધુએ કરો. (૮)

કારિકાર્થ.

હસ્તે સ્વરૂપે ચરણે પૂર્વે કથો ઉપકૃતિ,

ઉપકરો હવે આસ્થે શ્રીગોપીજનવાચ્ય એ. ॥ ૧ ॥

હો પૂર્વેકિત સર્વે પણ સ્પષ્ટા ભાષા ન જ્યાં સુધી,

તાવદ્ રસત્વ રસનું ન કદાપિ ઇતિ રિચિતિ. ॥ ૨ ॥

'વિરજિતામયમ' ઇત્યાદિશ્લોકત્રયેકિત ભગવદ્વૃત ઉપકારના અનુવાદપૂર્વક 'હસ્તેન' ઇત્યાદિએ

આ શ્લોકેકિત ઉપકારને પણ કથે છે, 'વિરજિતામયમ' શ્લોકમાં 'વિરજિ વેદિ નઃ શ્રીકારમહમ્'

પૂર્વાનુલખ્યાન.

પદે ભગવાન્તા શ્રીહસ્તેના ઉપકાર કથ્યો, વ્રજજનાતિહૃન્મલોકમાં મગ સહો

મર્મકિદ્ધી-પદે ભગવાન્તા સ્વરૂપનો ઉપકાર કથ્યો, અને પ્રણવેદિનામ્

શ્લોકમાં પદામ્બુજ કણુ કુલેયુ પદે ભગવાન્તા ચરણારવિન્દનો પણ ઉપકાર કથ્યો, પરન્તુ શ્લોકમાં

'ક્ષતરોકં કાન્ત કામદં' પદે શ્રીહસ્તેના ઉપકારનો પદ્મશ્લોકમાં 'મગ સહો' પદે ભગવત્સ્વરૂપનો

ઉપકારનો અને સમમ શ્લોકમાં 'પદામ્બુજ' પદે શ્રીચરણારવિન્દનો ઉપકારનો એમ શ્લોકત્રયેકિત

ઉપકારનો અનુવાદ કરીને આ અષ્ટમ 'મધુરયા ગિરા' શ્લોકમાં 'આપ શ્રીસુખે પણ ઉપકાર કરો' એમ

શ્રીગોપીજન ગાન કરે છે, લોભાત્મક જે અધર તત્ત્વ રસ તો શ્રીસુખમાં નિવહમાન છે તેથી

આ શ્લોકમાં શ્રીસુખનો ઉપકાર વક્તોય જ છે એમ 'હિ' શબ્દે યુક્તતા કથીને

શ્રીસુખોપકાર વક્તોય હોવાથી આ શ્લોકમાં શ્રીગોપીજન ભગવન્સુખોપકારનું ગાન કરે છે,

૧. 'હજરેલુ' ઇત્યાદિનો ભાવ શ્રીહરિરાયણ કથે છે કે 'એમ ગોના સહો જતા ભગવાન ચરણસમન્ધે

તુલ્યને ભક્તિરસાત્યુત કરીને તે તુલ્ય નિષ્પાદિત તુલ્યચરનિધિ કૃપાદિરસને સ્વભોગ્ય કરે છે તેમ અત્ર પુરુષદ્વે

સ્વભોગ્ય જે રસ તત્ત્વપ્રાકક જે રસાધિક્ય તે રસાધિક્ય પણ સમ્પાદક ચરણારવિન્દ છે તેથી ચરણારવિન્દ

સહ સમન્ધ થતાં ભગવદ્ભોગ્યવપુષ્યને અમારે વિષે આપનો સમન્ધ થશે,

અર્થેથી અર્ધનિષ વર્ગે જાણું સ્વાસ્થ્ય જાણું ખરી કે !

‘પરન્તુ એમ જ હોય ત્યારે તો મધુવા ગિરાપદે ભગવદ્વાણીપ્રાર્થન ન કરતાં ભગવદ્ભોલાત્મક અધરતું જ પ્રાર્થન વકતવ્ય હતું’ એમ આશરૂં થાય તો તેના પરિહારાર્થે “પૂર્વોક્ત” ઇત્યાદિ કારિકાએ મધુવાણીપ્રાર્થનનું પ્રયોજન કયે છે કે યત્રપર્યન્ત ભગવાન મધુરવાણીએ લાષણ કરે નહિ તત્રપર્યન્ત પૂર્વોક્ત સર્વે પશુ સરસ્વતને પ્રાપ્ત થઈ જ શકતું નથી, તુણ્ણી રમણે રસ જ નિબંધન થતો નથી એમ રસની મર્યાદાનું સૂચન કરવાને ‘સ્થિતિ’પદે પશુ તત્ર કહ્યું.

ગ્યાલ્લાવાન—હે સ્વામિનું! આ મુઠ્ઠાઈ શ્રીગોપીજનનું ‘આપ્યાયન’આપની ‘મધુરા’વાણીએ કરે,

વિધિકરીરમા

બીર મુદ્દાતોઃ

મોહનિવારણ આવશ્યક છે કારણ કે મોહ-મૂઠા-તો મરણની પૂર્વાવસ્થાને જ નિરૂપે છે, શ્રીગોપીજનના ‘આપ્યાયનમાં’ વિધિકરી: ‘પદે હેતુ કયે છે કે આ સર્વો આપની ‘વિધિકરી:’આજ્ઞાકારિણી વા સેવાકારિણી દાસી છે, આપનું અસામર્થ્ય તો નથી જ એમ ‘જોર’સમ્રોધને કયે છે, આત્મની આર્તિનું નિરાકરણ જ શૌર્યનું પ્રયોજન છે, ‘હવા’પદે અણ્ણુદિએ પ્રદર્શન કરાવીને ક્ષણભાવવિલસને આ સર્વા જ દાસી મરણને પ્રાપ્ત થઈ જશે એમ સૂચન કર્યું.

‘પરન્તુ વાદ્યમાત્રે મોહની નિવૃત્તિ કેમ થઈ શકે?’ એમ આશરૂં થાય તો મધુવા

મધુરવા ગિરા

વસ્તુભાવયવા

સરસ્વતે જ નિવૃત્ત થાય છે, અને તત્ર પશુ આપની વાણી આનન્દરૂપા છે, મધુ અસાધારણ રસ છે અને અસાધારણરસાત્મક ‘મધુ’એ યુક્તા‘મધુરા’આપની વાણી છે, જેમાં મધુ અર્થોદ્ અસાધારણરસ-આનન્દધર્મ-હોય તે ‘મધુરા’ વા આનન્દધર્મયુક્તા, આનન્દરૂપ આપની આનન્દરૂપા વાણી આનન્દધર્મયુક્તા હોવાથી ‘મધુરા’ છે એટલું જ નહિ પરન્તુ ‘વદ્ય’ અર્થોદ્ મનોહર છે ‘વાક્ય’ જેમાં એવી વસ્તુભાવ પશુ આપની વાણી છે, આપની વાણીમાં વાક્ય વદ્ય-મનોહર-છે, વાક્યનું મનોહરત્વ સત્યતાના અને પ્રિયતાના પ્રતિષ્ઠાકરત્વ છે, આપની વાણીમાં વાક્ય સત્યતાપ્રતિષ્ઠાકર અને પ્રિયતાપ્રતિષ્ઠાકર હોવાથી આપની વાણી વસ્તુ-મનોહરા છે, વસ્તુભાવવાપદે વાણીનું સદૃષ્ટાત્વ નિરૂપ્યું.

આપની મધુરા અને મનોહરા વાણી કેવલ આનન્દરૂપા અને સદૃષા જ નથી પરન્તુ જ્ઞાનરૂપા પશુ છે કારણ કે તે ‘બુધમનોજ્ઞા’ છે, આપની વાણી બુધની

બુધમનોજ્ઞયા । પહિરતોની-પશુ ‘મનોજ્ઞા’ અર્થોદ્ આજ્ઞાકારિણી છે, પહિરતોનો

આજ્ઞાકાર જ થાય છે તેથી “બુધમનોજ્ઞયા”પદે વાણીનું જ્ઞાન-રૂપાત્વ નિરૂપ્યું. અર્થોદ્ મધુવાયદે ભગવદ્વાણીનું આનન્દરૂપાત્વ વસ્તુભાવવાપદે સદૃષ્ટાત્વ અને બુધમનોજ્ઞવાપદે જ્ઞાનરૂપાત્વ પશુ નિરૂપ્યોને જેમ ભગવાન સચ્ચિદાનન્દરૂપ તેમ ભગવદ્વાણી પશુ સચ્ચિદાનન્દરૂપા છે એમ શ્રીગોપીજને ત્રિપદીએ સિદ્ધ કર્યું.

આપના શ્રીમુખમાં નેત્રયુગ્મ પશુ વિરાજમાન છે તેથી શ્રીમુખમય નયનકમલનો પશુ

ગ્યાપાર કરીને જ આપે વહવું એમ પુષ્કરેણપદે વદે છે, પુષ્કરવત-કમલવત-

પુષ્કરેણ ।

પરતાપાપહારક છે ઈક્ષણ અર્થોદ્ નેત્ર જેમાં એવા હે “પુષ્કરેણ” આપનાં ઈક્ષણ કમલવત્ પરતાપાપહારક હોવાથી અમારા તાય અપહરાય એ પ્રકારે નયન-કમલનો ગ્યાપાર કરીને જ આપે મધુરા મનોહરા અને વિદ્વન્મનોજ્ઞા સચ્ચિદાનન્દરૂપ વાણીએ વહવું.

નયનકમલનો ગ્યાપાર કરીને જ આપે સચ્ચિદાનન્દરૂપા વાણીએ કેવલ વહવું એટલું જ નહિ પરન્તુ આપના ‘અધરસીમુખે’-અધરામૃતે-આપે અમારું ‘આપ્યાયન’ પશુ અધરસીમુખાવાવશ્યક હતવ્ય છે, આપની મધુરા મનોહરા અને વિદ્વન્મનોજ્ઞા વાણીએ આપે વહવું, આપના તાપાપહારકે કમલનયને આપે અમારી પ્રતિદૃષ્ટિ કરવી અને આપના અધરામૃતનું અમને પાન પશુ કરાવવું એમ ત્રયે

આપે કર્તવ્ય છે, અત્ર ‘વસ્તુભાવ’પદે ‘મધુવા ગિરા’નું સ્વાસ્થ્ય ‘વદ્યમાત્ર’પદે ‘પુષ્કરેણ’પદનું સ્વાસ્થ્ય અને ‘આવાયિત્તવા’પદે “અધરસીમુખા”પદનું સ્વાસ્થ્ય કહ્યું, મૂંઝાતની મૂંઝાં નિવારવાને મહામન્ત્રનો પાઠ કરાય છે તેમ આપે મધુવા ગિરા સચ્ચિદાનન્દરૂપ મહામન્ત્ર પઠનીય છે મૂંઝાતની મૂંઝાં નિવારવાને કમલાદિ શીતલ દ્રવ્યનું સ્થાપન કરાય છે તેમ આપે અમારી

મૂર્છાની નિવૃત્તિને અર્થે આપનાં નયનકમલ આમારે વિષે સ્થાપનીય છે, અને જ્યારે મૂર્છાઘાષિ સર્વથા અસાધ્ય થઈ જાય છે ત્યારે તો અમૃતનું વા અતિગોપ્ય રસનું પાન પણ ભિષકતામનૈવોત્તમ-કરાવે છે તેમ આપે પણ આપના અધરામૃતનું-અતિગોપ્ય રસનું-પણ પાન અમને કરાવવું પડશે કારણ કે આમારે રોગ પણ સર્વથા અસાધ્ય જ છે, આ મૂર્છા કાંઈ અદ્ય-સાધારણ પુરુષે નિવારી શકાય એવી નથી, તેથી આપે આપના વીર્યનો-શૌર્યનો-પણ વિનિયોગ આમારી આ મૂર્છાને નિવારવાને સર્વથા જ કર્તવ્ય છે એ સ્વાસ્થ્યો 'વીર' સમ્બોધન ધ્યુરે, 'વીર' સમ્બોધનપૂર્વક અમૃતની પ્રાર્થના કરે છે તેથી આ મૂર્છાકાં મનસ્વપૂર્વા શ્રીગોપિકાએ શુભાતીત્વે અનિતા આવસ્થાનું પ્રદર્શન કરાવું કારણ કે પુર્વાર્થિત હસ્તસ્વરૂપચરણકમલના ઉપકારરૂપ તે તે પદાર્થ લીલાસ્મારક થઈને અધિકા જ મૂર્છાના હેતુ થઈ પડ્યા. (૮.)

એ પ્રકારે શ્રીહસ્ત સ્વરૂપ ચરણકમલ અને શ્રીમુખ એમ પદાર્થચતુષ્ટયને સમગ્રાર્થને તે આમાલ. ચતુષ્ટયના અદાનમાં હેતુને સ્વતઃ જ આશુકીને 'તવ કથામૃત'શ્રદ્ધા કે પરિહરે છે.

શ્લોક-તવ કથામૃતં તસજીવનં કવિમિરીઙિતં કલ્મષાપહમ્ ।

અવળમદ્ગલં શ્રીમદાલતં સુવિ ણ્ણનિતં સુવિ રાજનાઃ ॥૧૧॥

શ્રીમદ્ભગવતાસાર્થ-આપનું કથામૃત તપ્તનું જીવન કવિઓએ ઇડિત કરેમપાપહ અવળમદ્ગલ શ્રીમદ્ અને સમન્તાદ્ વ્યાપ્ત છે, ભૂતલમાં જેઓ તેને ગૃણે છે તે બહુદાતા અજન છે. (૯.)

વ્યાખ્યાન- 'પરંતુ આ સર્વ પ્રાર્થિતનું જ્ઞાન તો ભક્તને થઈ શકે અભક્તને થઈ શકે નહિ, અને વિરહમાં પણ જીવનથી આપનું તો અભક્તાત્વ જ પર્યવસે છે, ભગવાન તવ કથામૃતમ્ । તો સર્વનિરપેક્ષ છે તે સર્વનિરપેક્ષ ભગવાનનું કાંઈ પણ કાર્ય વા પ્રયોજન આપનાં જીવને પણ નથી, જે સર્વનિરપેક્ષ ભગવાનની લક્ષ્મીસદૃશી કાઠિયઃ દાસી છે તે ભગવાનનું આપનાં જીવને પણ કાંઈ પણ કાર્ય વા પ્રયોજન હોય નહિ તેથી 'ત્વયિ વૃતાસવઃ' 'વિષિકર્ત્રિમાઃ' ઇત્યાદિ સર્વ જ અસર્જીત છે અને તેથી પ્રાર્થન વ્યર્થ જ છે' એમ આશુકીને આપ અભક્તા છે વિરહમાં પણ જીવનથીએ ભગવત્કૃત અનુસ નમાં વિરહમાં પણ જીવને અનુસિત અભક્તાત્વનો સાધક હેતુ શુદ્ધ નથી, પરંતુ ઉપહિત ઉપૌષિએ યુક્ત છે એમ વ્યજન કરીને તત્સાધ્ય અભક્તાત્વને પરિહરે છે, અર્થોદ્દ એમ 'યાગીયા હિંસા અધર્મ હિંસાત્વથી' એ અનુમાનમાં નિષિદ્ધત્વ ઉપાધિ છે અને તેથી હિંસાત્વરૂપ હેતુ ઉપહિત હોવાથી યાગીયા હિંસાત્વ હિંસાત્વ સિદ્ધ કરવાને અસમર્થ છે તેમ પ્રકૃતમાં પણ 'આપ અભક્તા છે વિરહમાં પણ જીવનથી' એ પ્રકૃત ભગવત્કૃત અનુમાનમાં પણ 'વિરહમાં જીવનથી' હેતુમાં સ્વકૃતિસાધ્યત્વ ઉપાધિ છે તેથી તે ઉપાધિએ યુક્ત 'વિરહમાં પણ જીવન' હેતુ અભક્તાત્વરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરવાને સર્વથા અસમર્થ છે એમ કશીને શ્રીગોપીજન ભગવત્કૃત આરોપને પરિહરે છે, વિરહમાં પણ અમારું જીવન કાંઈ અસ્મત્કૃતિસાધ્ય નથી પરંતુ આપની કથા જ વિરહમાં પ્રાણનિર્ગમમાં પ્રતિબંધ કરે છે, વિરહમાં કથા જ પ્રાણગમનમાં પ્રતિબંધક થઈને અભક્તાત્વ નિરુપેષે, આપની કથા જ વિરહમાં અમારું જીવન સપાદ છે તેથી વિરહમાં પણ અમે જે જીવીએ છીએ તે કાંઈ અમારી કૃતિએ જીવતાં નથી પરંતુ પ્રાણગમનમાં પ્રતિબંધક આપની કથા જ અમને જીવાડે છે, તેથી વિરહમાં પણ જીવનરૂપ હેતુમાં અસ્મત્કૃતિસાધ્યતા ઉપાધિ છે અને તેથી તેવા ઉપહિત હેતુથી આપનું સાધ્ય-અમારું અભક્તાત્વ સર્વથા સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, 'પરંતુ કથામાં તાદશ સામર્થ્ય કયાંથી?' એમ શુદ્ધી થાય તો તેનો પરિહાર 'ભવત' પદે કરે છે કે જેનું આપનું સામર્થ્ય અને સ્વરૂપ છે તેનું જ કથાનું રૂણ છે, જેમ આપ મોક્ષદાયી અને પરમાનન્દરૂપ પદ્મગુણાત્મક છે તેમ આપની કથા પણ 'પદ્મગુણ' છે આત્મા અર્થાત્ સ્વરૂપ 'જેનું' એવી પદ્મગુણાત્મિક છે, પદ્મગુણાકર્થકર્તૃત્વથી કથા અધિયોદિયપદ્મગુણાત્મિક છે, અને તે કથા મોક્ષદાયિની અને પરમાનન્દરૂપ પણ છે કારણ કે આપની કથા અમૃતત્વ છે, જેમ આપનું ૧. સાધ્યને આપે પરંતુ સાધનને આપી શકે નહિ તે સપાધિ, પ્રકૃતમાં 'સ્વકૃતિસાધ્યત્વ' ઉપાધિ છે કારણ કે તે સ્વકૃતિસાધ્ય સાધ્યને આપિકાના-અભક્તાત્વ ને-આપે છે પરંતુ સાધનને-વિરહમાં જીવનને-આપી શકતું નથી.

સ્વરૂપ મરણાદિનિવર્તક સ્વાત્મક અને અમૃત છે તેમ આપની કથા પણ મરણાદિનિવર્તકા ભગ-
વદ્વાસ્તિકા અમૃતવત છે, સર્વના મરણાદિનું નિવર્તક આપનું જે સ્વરૂપ તે જ અમૃત પદનું વાસ્તવ છે,
'અમૃતસ્ય તુ નાશાસ્તિ વિનાશ' કથાદિ શ્રુતિમાં આપના અમૃતસ્વરૂપનું કથન છે તેથી
આપ જેમ મોક્ષદાતા પરમાનન્દરૂપ અમૃત છો તેમ આપની કથા પણ
અમૃતવદ્ હોવાથી મોક્ષદાયિની અને પરમાનન્દરૂપા છે, અર્થાદ્ 'અમૃત' પદે આપનું
તેમ જ આપની કથાનું મોક્ષકર્તૃત્વ અને પરમાનન્દરૂપત્વ સિદ્ધ થયું.

જેમ અમૃત આપનું સ્વરૂપ અને ઐશ્વર્યોદિ આપના ધડ ધર્મ છે તેમ જ કથા અમૃતરે

તત્ત્વજીવનમ્ ।

કથાદિ ધડ પરે 'કથામૃત'ના ઐશ્વર્યોદિ ધડ શુભ હવે નિરૂપે છે, જેમ
સંસ્કારમાં તપ છે તેવા 'તપનું' જીવન' જેથી એવું 'તપજીવન' આપનું
'કથામૃત' છે, 'પરનું કથા તો શબ્દરૂપ છે તેથી શબ્દરૂપકથાનું ત.પનિવર્તકરૂપ કહે પ્રકારે ।'
જેમ આશ્રય થાય તો તેનો પરિહાર કરે છે કે કથા અમૃત' છે અને 'અમૃત' તાપનિવર્તક છે
જે પ્રસિદ્ધ જ છે, ભગવાનનું વૈરાગ્ય વા જ્ઞાન પણ સર્વતાપનિવર્તક છે તેથી 'તપજીવન' પદે
કથાનું જ્ઞાન વા વૈરાગ્ય નિરૂપણ, અત્ર વૈષ્ણવતોષિણીકાર 'તપજીવન' પદનો અર્થ કરે છે કે
" જેમ તપ અયઃપિણ્ડતૈલાદિમાં કિચિત્ પણ પતિત જીવન-જલ-અધિક જ તાપને
ઉત્પન્ન કરે છે તેમ આપનું 'કથામૃત' પણ વિપ્રયુક્તમાં-વિરહીમાં-અધિક જ તાપને ઉત્પન્ન
કરે છે, 'વૈષ્ણવતોષિણીકારનું આ વ્યંખ્યાન અવિચારમણીય છે, કારણ કે તપ
અયઃપિણ્ડમાં પતિત સ્વરૂપ પણ વિદ્યમાન જલ સ્વાતુરૂપ ઐશ્વર્યાનાશક જ છે જે તો પ્રત્યક્ષ-
સિદ્ધ છે અન્યથા જેમ અન્યનરસયોગ તાપાધિશ્યતું કારણ છે તેમ બહુજલસયોગ પણ
તપાધિપિણ્ડમાં તાપાધિશ્યતું કારણ થાય પરંતુ તેમ થતું નથી એ તો પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે, તપ
તૈલાદિમાં તો જલ ઉત્તેજકમાત્ર છે તથાપિ તીવ્ર વહ્નિએ જલનો નાશ જ થાય છે અને અત્ર તો
કથા તીવ્ર વિપ્રયોગવહ્નિએ પણ નષ્ટા ન થઈ જતાં વિદ્યમાના જ રહે છે તેથી તૈલાદિ દષ્ટાન્તમાં
તો વૈધર્મ્ય જ છે એટલું જ નહિ પરંતુ તપ તેલમાં તો ઉત્તેજક જલ પણ બહિર્વહ્નિપણરૂપ
વ્યાપારે ઇતરનું જ તાપક થયે છે પરંતુ જલસંયુક્તનું કાંઈ તાપક થતું નથી એમ પણ
તપ તૈલાદિમાં પ્રત્યક્ષ દષ્ટ છે અને પ્રકૃતમાં પણ કથા પરની તાપિકા અને સ્વતાપની તો શામિકા જ
સિદ્ધા છે, પરંતુ કથા સર્વતાપનાશિકા થાય તો ભગવત્સંયોગની આવશ્યકતા ન રહે એમ થઈ શકે
હોય તો તેમ પણ નથી, ભગવાનની અપેક્ષાએ કથા સ્વરૂપા હોવાથી સાંસારિકસકલતાપનિવર્તન-
માત્રસમર્થો હોવાથી વિરહમહાતાપનિવારણમાં કથાનું સામર્થ્ય નથી તેથી ભગવત્સંયોગની
આવશ્યકતા તો સુએ ઉપપન્ના જ રહેશે, અને તેથી જ મૂલમાં કથાનું જીવનસંપાદકત્વમાત્ર જ કથ્યું,
કથાનું વિરહતાપનિવર્તકત્વ પણ કથ્યું નહિ, કિન્તુ તોષિણીકારેકાત્ર અર્થનો અર્જીકાર કરતાં
"અમૃત" પદનો જ વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે અમૃત તાપક નથી, કિન્તુ "મૂરિયા"
પદનો પણ તેમ જ વિરોધ તત્ર થયે છે કારણ કે મહાતાપજ્ઞાનક્રમિકાચકતુસ્તુનિમાં તાદશ્યતાપ-
તપકર્તૃકાર જ કથી થકાય નહિ, અને તત્ર કાકુંનો અને વિપરીતલક્ષણનો અર્જીકાર તો
સાદસ જ છે તેથી વૈષ્ણવતોષિણીકારેકાત્ર અર્થ ન સ્વીકારતાં 'તત્ત્વજીવન' પદે 'તાપનાશકત્વ' જ
અર્થ સ્વીકારવો એમ જણાત કથ્યું, ભગવાનનું ધર્મરૂપ જ્ઞાન ભગવદ્ગુણોએ જીવમાં પ્રવેશીને
જીવનો તાપ નિવૃત્ત કરે છે તેમ 'કથા' પણ શ્રવણદ્વારા અન્ત પ્રવિષ્ટા થઈને જીવનો તાપ નિવારે છે,
ભગવાનનો જ્ઞાનશુભ વા વૈરાગ્યશુભ સર્વતાપનિવારક છે, સંસ્કારને ચોગ્ય જે હોય તેનો
નાશ જ્ઞાને થાય છે અને સંસ્કારને અયોગ્ય જે હોય તેનો નાશ વૈરાગ્યે થાય છે એમ જ્ઞાનથી વૈરાગ્યનો
વિભેદ છે, 'તાપનિવૃત્તિ સાંસારિકવિષયનારો અને પરિભ્રામે' એમ વ્યવસ્થાએ પણ 'કથા'નું
તાપનાશકત્વ સિદ્ધ કરે છે કે 'સંસ્કારને ચોગ્ય'ના અર્થે 'વાચારભણવિકારાદિત્વે પ્રસક્તપ્રકારક-
જ્ઞાનવિષયત્વયોગ્ય' કરવો, તાદશ્ય વસ્તુ જ્ઞાને જ્ઞાની પ્રતિ વસ્તુત્વે નષ્ટ જ થાય છે, સંસ્કારયોગ્ય
વસ્તુ જ્ઞાને અનુભવવિષય થતું નથી, અને સંસ્કારયોગ્ય વસ્તુ તો તાદશ્ય વૈરાગ્યે નષ્ટ થાય છે,
સ્વસકળે જ્ઞાનનું પણ નાશક રૂપાદિ વસ્તુ તો પરિત્યાગરૂપ વૈરાગ્યે જ નષ્ટ થાય છે, અપ્રવૃત્તાદિએ

તત્ત્વ જ્ઞાને નષ્ટ થાય છે કારણ કે 'તત્ત્વક આહુર્ણયઃ કાવચેભ્યઃ કિં પ્રજયા કરિયામો યેષાં મો
 ઇવાચમામા નામં લોકઃ' ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં તાદૃશ જ્ઞાનથી જ અપ્રજવત્તાદિતાપના નાશનું શ્રવણ છે,
 અને સંસ્કારાશયે 'જુજિતોપગતાદિને તાપ તો પરિત્યાગરૂપ વૈરાગ્યે જ નષ્ટ થાય છે કારણ કે
 'વતસન્તુ પરિત્યાગ્યાઃ' સ્મૃતિમાં વૈરાગ્યરૂપ ત્યાગનું જ યોધન છે, અને તેથી જ સંસ્કારાશય
 સ્મ-આતો જ્ઞાનને ન યોધતાં પરિત્યાગને યોધે છે, અર્થાદ્ ભગવદ્જ્ઞાન અને
 ભગવદ્વૈરાગ્ય તાપનાશક છે "તત્ત્વજીવન" પદે વૈરાગ્યનું વા જ્ઞાનનું અહણ કરતું કારણ કે
 તાપનાશત્વ જ્ઞાનમાં અને વૈરાગ્યમાં ઉભયમાં છે અને તેથી એકેકે ધર્મનું ચથારણી અહણ
 કરી લેવું, એ 'કવિમિરીક્ષિત' પદે જ્ઞાનનું અહણ કરવું હોય તો 'તત્ત્વજીવનમ્' પદે વૈરાગ્યનું અહણ
 કરવું પરન્તુ એ 'તત્ત્વજીવનમ્' પદે જ્ઞાનનું અહણ કરવું હોય તો 'કવિમિરીક્ષિત' પદે વૈરાગ્યનું અહણ કરવું,
 અર્થાદ્ ઉભય વિશેષણ ઉભયનાં સાધક છે તેથી એકેકે વિશેષણે ચથારણી એકેકે જ ધર્મનું અહણ કરવું.
 સર્વજ 'કવિભોજો' - શબ્દાર્થરસિક જ્ઞાનીભોજો - 'ઈડિત' આપતું 'કથામૃત' છે, 'કવિમિરીક્ષિત'
 પદે જ્ઞાનનું વા વૈરાગ્યનું અહણ કરવું કારણ કે જ્ઞાનમાં અને વૈરાગ્યમાં
 કવિમિરીક્ષિતમ્ । 'ઈડિત'ત્વ વિદ્યમાન છે, અર્થાદ્ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ઉભયમાંથી એક
 ધર્મ આ પદે કથો તેથી એ 'તત્ત્વજીવનમ્' વિશેષણે જ્ઞાનનું અહણ કરવું
 હોય તો 'કવિમિરીક્ષિત' પદે વૈરાગ્યનું અહણ કરવું પરન્તુ એ પૂર્વ વિશેષણે વૈરાગ્યનું અહણ કરવું
 હોય તો આ વિશેષણે જ્ઞાનનું અહણ કરવું એમ એકેકે વિશેષણે એકેકે જ ધર્મનું અહણ કરવું અને
 તેથી 'તત્ત્વજીવન' અને 'કવિમિરીક્ષિત' એ વિશેષણદ્વયે કથામાં જ્ઞાનવૈરાગ્યરૂપ ધર્મદ્વય સિદ્ધ થયું.
 પરન્તુ આપાતતઃ 'ઈડિત'ત્વ તો સ્ત્રીઓમાં પણ છે કારણ કે સ્ત્રીઓને પણ ઉત્તરેશ્વર
 'ઈડિત' 'કવિ'જન કરે છે તેથી સ્ત્રીઓની વ્યાવૃત્તિ કરવાને "ક્લમવાપહમ્" વદ
 કલમવાપહમ્ । કથે છે, 'કલમ'ને અર્થાત્ પાપને 'અપહને'તેનું 'કલમવાપહ' આપતું 'કથામૃત' છે.
 'ક્લમવાપહમ્' પદે ધર્મરૂપ ભગવદ્ગુણનું કથન કર્યું કારણ કે 'એવંત્ય
 સમપ્ત્ય ધર્મસ્ય યશઃ' એમ પણ પાઠ કવચિત્ પ્રાપ્ત થાય છે અને ધર્મમાં કલમવનાશકત્વ
 પ્રસિદ્ધ જ છે, પરન્તુ 'એવંત્ય સમપ્ત્ય ધર્મસ્ય યશઃ' શિવઃ જ્ઞાનવૈરાગ્યયોગેવ યજ્ઞાં મગ્ન હૃતીતઃ' એમ પણ
 પાઠ આગ્નેયાર્થિ પુરાણમાં દૃશ્યમાલ્ થાય છે તેથી "ક્લમવાપહમ્" પદે ધર્મને સ્થાને વીર્યનું અહણ કરવું
 હોય તો તત્ત્વ પણ ઉપપત્તિ કથે છે કે અલૌકિકનું સાધક જ વીર્ય મહદ્ હોય છે અને તેનું અલૌકિક-
 સાધક મહદ્ વીર્ય તો ધર્મરૂપ જ હોય છે, અને ધર્મ જ વીર્ય પણ 'કલમવાપહ' પદે વીર્યનું અને
 પૂર્વોક્તધર્મે અલૌકિકત્વસાધકત્વવિશિષ્ટ પણ હોય છે તેથી "ક્લમવાપહમ્" પદે વીર્યનું અને
 ધર્મનું એક જ કથ્યું, 'કથા'માં પણ અલૌકિકત્વસાધક મહદ્ ધર્મરૂપ વીર્ય સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ જ છે
 તેથી 'ક્લમવાપહમ્' પદે 'કથા'ના વીર્યનું વા ધર્મનું કથન કર્યું, અતઃ સ્ત્રીકેમાં 'ઈતિત્વ' પદનું
 અને આગ્નેયાર્થિમાં 'ઈતિ' પદનું પણ અર્થસામ્ય આ જ પ્રકારે અવધારવું.
 આપાતતઃ પ્રાયશ્ચિતાદિમાં પણ 'કલમવાપહ'ત્વ જણાય છે, તેથી પ્રાયશ્ચિતાદિની વ્યાવૃત્તિને
 અર્થે "અગમમહાલમ્" પદ કથે છે, પ્રાયશ્ચિત્ત તો ગોમયાર્થિલેપનાત્મક અને ઉપવાસાત્મક હોવાથી
 અગમમહાલમ્ । સ્વરૂપતઃ પણ અમર્જીલ છે એટલું જ નહિ પરન્તુ ધોરાત્મક હોવાથી
 પ્રાયશ્ચિત્ત શ્રવણે પણ અમર્જીલ છે અને 'કથામૃત' તો ઉદાર ચરિત છે - ઉદાર છે
 ચરિત ચત્તેન - છે; ઉદારચરિત 'કથામૃત' તો ક્ષુતમાત્ર જ થતાં આનન્દને પ્રકટ કરે છે એમ
 આપતું 'કથામૃત' અનુભવસિદ્ધ 'શ્રવણમર્જીલ' છે, 'અગમમહાલમ્' પદે 'કથામૃતની' ક્રીતિતુલ્યતા નિરૂપી.
 'પુત્રજ-માદિશ્રવણ પણ કિચિદ્ધર્મસાગ્રથી 'શ્રવણમર્જીલ' છે, પુત્રજનમાં પણ કિચિન્નમાત્ર
 મજ્જમાયકત્વે 'કલમવાપહ'ત્વ પણ છે કારણ કે કિં પ્રજયા કરિયામઃ' ઇત્યાદિ
 બીમત્ । વાક્ય પ્રજેષયોએ મજ્જમાયકત્વની પણ અપેક્ષા સુચુહને તો નથી એમ
 કથે છે એમ આશરૂંને તેની વ્યાવૃત્ત્યર્થે 'બીમત્' પદ કથે છે, પુત્રજ-માદિ તો
 ધનવ્યયાસાધક છે પરન્તુ ધનસાધક નથી અને 'કથામૃત' તો લક્ષ્મીએ પણ અપેક્ષિત હોવાથી
 'બી'લ્ લક્ષ્મીયુક્ત છે, તેથી કથાના તો શ્રોતાને અને વક્તાને પણ શ્રીની અર્થાદ્
 લક્ષ્મીની સિદ્ધ થાય છે, એમ 'બીમત્' પદે કથામૃતમાં શ્રીધર્મ નિરૂપ્યો.

રાજ્યપ્રાપ્તિશ્રવણુ પશુ 'શ્રીમત્' તે હોય છે તેથી રાજ્યપ્રાપ્તિશ્રવણુની વ્યાવૃત્ત્યર્થે 'ભાગવત્' પદ કહે છે, 'કથામૃત' જા-સર્વતઃ-તત્ત્વ વ્યાસ-છે, અને રાજ્યાદિક તેો જ્ઞાતત્ત્વમ્। પરિચિત્તમાત્ર છે, ભગવાનનું એકથર્થે તેો સર્વમાં-આદ્યાભ્યન્તરમાં-સર્વથા વ્યાસ છે અને 'કથામૃત' પશુ સર્વ લોકોને વ્યાપીને સ્થિત કરે છે

અર્થાત્ સર્વતઃ જ સ્વસામર્થ્યેને સમ્પાદે છે, "જાતત્ત્વમ્" પદે 'કથામૃત'નું વ્યાપકત્વે એકથર્થે કહ્યું, "કથામૃતમ્" પદે સ્વરૂપતઃ કથા ભગવત્સદૃશી છે એમ પ્રતિપદન કરીને "જ્ઞાતીજનમ્" વિશેષણથી આરંભીને "જાતત્ત્વમ્" વિશેષણપૂર્વક એકથર્થાદિ ષડ્ગુણતઃ પશુ 'કથામૃત' ભગવત્સદૃશ જ છે એમ સિદ્ધ કર્યું, ભગવદ્રૂપ અને ભગવત્કથા ઉભેરે તુલ્ય છે એ સિદ્ધાન્ત સુક્રાંત પશુ છે કારણ કે "જામરૂપે વ્યાકરણી" શ્રુતિમાં ભગવત્સામત્ત્વ અને ભગવદ્રૂપત્ત્વ તુલ્યત્વ નિરૂપણ છે અને તેથી 'જાતિય કૌતિ સુલોકવાચમ્' કથીને 'તમોમયા તત્ત્વજિતિ' શ્લોકે ભગવાને નિજ ભાર સ્વકૃતિમાં સ્થાપ્યો એમ એકાદશસ્કન્ધમાં કથન પસિદ્ધ છે, પ્રથમસ્કન્ધીય 'જુને સ્વાધામોવગ્તે' શ્લોકમાં પશુ નામાત્મકે શ્રીભાગવતનું શ્રીકૃષ્ણતુલ્યત્વ કહ્યું જ છે, આ પ્રકારે સ્વરૂપતઃ અને ધર્મતઃ પશુ ભગવાનનું અને ભગવત્કથાનું સાદૃશ્ય નિરૂપીને શ્રીગોપીજને સિદ્ધ કર્યું છે વિરહમાં પશુ અમારાં જીવન અસ્મત્કૃતિસાધક નથી પરન્તુ સ્વરૂપતઃ અને ધર્મતઃ પશુ આપના જ સમા આપની જ કથાથી અમને જીવન પ્રાપ્ત થયાં તેથી 'વિરહમાં પશુ અસ્મદ્જીવનથી' એમ આપ જે અનુમાને અમારું અભક્તાત્વ સાધતા હતા તે અનુમાનમાં તો અસ્મત્કૃતિસાધ્યતા ઉપાધિ છે અને તેથી આપનું સાધ્ય જે અભક્તાત્વ તે તો સિદ્ધ જ થઈ શક્યું નથી, વિરહમાં પશુ અસ્મદ્જીવન ભગવત્કથાએ જ છે કાંઈ સ્વતઃ જ અસ્મત્કૃતાત્મકે નથી, અતઃ "જીવન" પદે પ્રકાશન્તરે ભગવાનથી પશુ કથાને ઉત્કર્ષ કહ્યો કારણ કે આપ તો કદાચિદ્દ મારો પશુ છો પરન્તુ ભગવત્કથા તો આપ જે કાલે મારો છો તે જ કાલે પશુ અમારું 'જીવન' થઈને પશુ અમને જીવાડે જ છે, તથાપિ આપમાં અને કથામાં કેવલ એટલો જ વિરહ છે કે આપ સ્વતન્ત્ર છો અને કથા પરતન્ત્ર છે, આપ રસાનુભાવનમાં સ્વતન્ત્ર છો અને 'કથામૃત' તો સદાશ્ચર્જસપેષ હોવાથી પરન્ત્ર-વચનધીન-છે.

પરન્તુ ધ્રુવ દિક્ષે પ્રાપ્તિ આપ તો અવતારધારણુ કરીને આગરન કરો છો અને આગત પશુ આપ તિરોભૂત-અનર્હિત-થઈ જાઓ છો પરન્તુ આગતા સુચિ ગુણવિત્તે તે કથા તો કદાપિ તિરોભૂતા થતી જ નથી, અને તેથી જ તારક્ય મુદિવાજનાઃ। 'કથામૃત'ને જેઓ ભૂતકમાં ગૃણે છે 'તેઓ' પ્રસિદ્ધ વ્યાસાદિ જ "કૃતિ"ના

ખર્જૂર્દાતા છે, તારક્ય 'કથામૃત'ના કથનકર્તા પ્રસિદ્ધ વ્યાસાદિ 'ભૂરિ' અને 'અજનાઃ' અર્થાત્ કેવલભગવદ્રૂપ છે અથવા બનાદિદોરે જ રહિત છે, પરન્તુ 'કથામૃત' પિણ્ડવહ વન નહિ હોતાં જલવહ વિરલ છે અને કેવલ મરણપસ્થિતિમાં જ મરણનું નિવર્તકમાત્ર છે, 'કથામૃત' કાંઈ મરણ-મલીને-પિણ્ડવહ કોકર રસજનક નથી, આપનું 'કથામૃત' તો વિરલ રસ છે અને આપનું સ્વરૂપ તો વન પિણ્ડ છે તેથી વિરલ રસમાં અને વન પિણ્ડમાં જેટલો વિશેષ છે તેટલો અને તેવો જ વિશેષ આપના સ્વરૂપમાં અને આપની કથામાં પશુ છે અન્યથા-જે આપના સ્વરૂપમાં અને કથામાં પ્રવેશિત વિશેષ જ ન હોત તો-કથાર્થ જ અષ્ટે પશુ યત્ન કર્યો હોત, આ દૃષ્ટિએ યથાપિ કથાપેક્ષાએ સ્વરૂપ જ મહત્ત્વ છે તથાપિ વિરલ 'કથામૃત' રસનો તો વિરહમાં મરણનિવર્તકત્વે જ કાર્યોગ છે તેથી અતઃ શ્લોકમાં ભગવત્કથામૃતની ભગવત્ત્વે જ સ્તુતિ થાય છે, કથાવક્ત્રા 'ભૂરિ' અને 'અજન' છે તેથી તે પ્રસિદ્ધ વ્યાસાદિ ભગવત્કથાકથકોએ લોકોને 'કથામૃત'રૂપ ગણુ જ દાન કર્યું છે, તેથી તદ્દશાત્-કથાવશાદ્-જ વિરહમાં પશુ અસ્મદ્જીવન કામ્ય થયું, કથાવક્ત્રા 'ભૂરિ' છે એમ કથીને કથાનું 'જીવન' સમ્પાદકત્વરૂપ માહાત્મ્ય કહ્યું તેથી અતઃ વિરહમાં પશુ ગોપિકાતરોજના જ ભગવત્કથા 'જીવન' સમ્પાદકા થઈ એમ ધ્વનિ છે આ વચન સાત્ત્વિકીત્ત્વ છે. (૬.)

આપાત્--"પ્રહસિતમ્" શ્લોકે તામસીત્ત્વ કથન શ્રીશુક અનુવદે છે.

શ્લોક-પ્રહસિતં મિય પ્રેમવીક્ષિતં વિહરણં ચ તે ધ્યાનમક્કલમ્।

રહસિ સંવદો યા હૃદિસ્પશઃ કુહક નો મનઃ ક્ષોભયન્તિ હિ ॥૨૦॥

શ્રીમદ્
ક્યાનમક્કલ
અમારાં મ
વ્યાસ

કુહક નો
ક્ષોભયન્તિ

મોહનાર્થે ત
આ પ્રકારે અ
ભગવાનમાં ત
તેમ આ ક
અને તેથી જ
તામસભાવદો
મનને હુબ
આ

પ્રહસિતમ્

'પ્રિય
મિય।

કિંચ

પ્રેમવીક્ષિત

અન્યન ચિંતા
આપનું 'પ્રેમવ
અન્યથા-જે
ન થાય, થકો
પ્રેમવનનું પ
આશાએ શ્રમ
આપ

વિહરણમ્

મુલકાદિ થાયઃ
વિહરણુ હો
પૂર્વે

ધ્યાનમક્કલ
અનન્તારિયતિ
અથાપિ 'જો'પ
૧. શ્રીમત્પ્રભુચર
કામ્યવનમાં વિર

શ્રીમદ્ભગવત્સારથ્ય—હે પ્રિય! આપનું પ્રહસિત પ્રેમવીક્ષિત વિદરણ અને
ધ્યાનમર્જિત તેમ જ એકાન્તમાં સુન્દર વાક્ય જેઓ હૃદયને સ્પર્શે છે તે હે કુહક !
અમારા મનને ક્ષોભાવે છે. (૧૦.)

સ્વાસ્થ્યાન—જે આપના ધર્મો ક્ષોભ ઉત્પાદિત ન કરે તો કથાઓ પણ યથાધિ સ્થિતિ કરી
શકય-જીવી શકાય-તથાપિ જેમ આપમાં ઔદયોદિ પડે શુભ છે તેમ પડે
કુહક નો મનઃ વ્યામોહક પણ શુભ છે અન્યથા કથાઓ જ સ્થિતિાર્થે પડે શુભ છે તેમ પડે
જોમન્સિતિ દિ। વ્યામોહક પણ પડે શુભ છે એમ પ્રમાણુતઃ નિરૂપવાને કહે છે કે તદ્દથે-
મોહનાર્થે તાદશી કાપક્યલીલા જ ભગવાનના મોહકશુભસંકલ્પમાં પ્રમાણ છે, ‘ભગવાનમાં
આ પ્રકારે આરોપ અનુચિત છે’ એમ આશંકા થાય તો તેને પરિહરે છે કે સ્વસ્વભાવદોષથી
ભગવાનમાં તાદશ્યદોષરૂપિતિ થાય છે, જેમ જ્વરિતને અગ્રમાં વિરસતાપ્રતીતિ થાય છે
તેમ આ ધીગોપીજનને સ્વતામસભાવદોષથી ભગવાનમાં દોષરૂપિતિ થાય છે
અને તેથી જ ભગવાન મોહનાર્થે માયાએ ‘કુહક’લીલા પણ કરે છે એમ આ ભક્ત કથેન કરે છે, નિજ
તામસભાવદોષથી ભગવાનમાં પણ તાદશી રૂપિતિ થઈ તેથી ‘આપનું’ પ્રહસિતાદિક અમારા
મનને ક્ષુબ્ધ કરે છે’ એમ આ તામસી ગોપી કહે છે.

આ ગોપી સ્વતામસભાવથી જ ખિન્ના રહે છે તેથી તેને ત્યજીને ભગવાન અન્યાએ
સહ કવચિત સ્થિતિ પણ કરે છે અને તતઃ આ ગોપીના સમીપ
પ્રહસિતમ્। પુનઃ સમાગમન કરીને પ્રકર્ષે હસે છે તેથી ભગવાનનું પ્રકર્ષે હસિત
આ ગોપીમાં સુતરાં ક્ષોભને ઉત્પન્ન કરે છે.

‘પ્રિય’ સમગ્રોપધનથી ભગવાનનો સ્મૃતમાત્ર પણ ‘પ્રિય’ત્વસમ્બન્ધ ‘ક્ષોભ’જનક થઈ પડે છે,
પ્રિય। અને તેથી જ જે સીજનને ભગવત્સમ્બન્ધ નથી તેમને ‘ક્ષોભ’ પણ નથી

કારણ કે ‘ક્ષોભ’નું પણ મૂલ તો અનુભૂત વા સ્મૃત ભગવત્સમ્બન્ધ જ છે.
કિન્તુ આપનું જે પ્રેમવીક્ષિત-પ્રેમે વીક્ષિત-તે પણ ‘ક્ષોભને ઉત્પન્ન કરે છે,’ આપનું

‘પ્રેમવીક્ષિત’ પ્રકારત્રયે ક્ષોભક થાય છે, આપના ‘પ્રેમવીક્ષિતના’ સ્મરણથી પણ
ક્ષોભ થાય છે, અર્થાત્ સંયોગદશામાં સ્વવિષયક પ્રેમવીક્ષિતનું
પ્રેમવીક્ષિતમ્। વિષયોગદશામાં સ્મરણ ક્ષોભને ઉત્પન્ન કરે છે, યદા આપના

અન્યતઃ ચિત્તાવિષયક ‘પ્રેમવીક્ષિત’નું અસ્મત્કૃત સ્મરણ ‘અમારા મનમાં ક્ષે બને ઉત્પન્ન કરે છે,’ યદા આપનું
આપનું ‘પ્રેમવીક્ષિત’ બાહ્યતઃ વિશ્વાસજનક પણ હોઈને અન્તઃકપટરૂપ છે તેથી ક્ષોભજનક છે,
અન્યથા-જો આપનું વિશ્વાસજનક ‘પ્રેમવીક્ષિત’ અન્તઃકપટરૂપ ન હોય તો-કાર્યમાં નિસંવાદ જ
ન થાય, યદા આપનું ‘પ્રેમવીક્ષિત’ મનનું ઉત્તોલક વા પરીક્ષક છે તેથી ક્ષોભજનક છે, સાતપ્રેમ
પ્રેમવનનું પરીક્ષકરૂપ સ્પષ્ટ ક્ષોભજનક થાય છે, આપનું ‘પ્રેમવીક્ષિત’ આશાજનક હોય છે,
આશાએ શ્રમ અને તે શ્રમથી પણ ‘ક્ષોભ’ થાય છે.

આપનું વિદરણ પણ ક્ષોભજનક છે, આપનું વિરુદ્ધ અર્થોદ્ધ વેણુવાહનાદિપૂર્વક
ચલન પણ ‘ક્ષોભજનક છે, નિર્ભર્જીલક્ષિતસ્વરૂપે પ્રભાગમનસામયિક

વિદરણમ્। વેણુવાહનાદિકો શ્રોત્વામિનિનિષ્ઠ અન્તઃસ્થિત વગવદીય રસને તદાકારથી
આપ બહિઃ સ્થાપો-પ્રકટ કરા-છે ત્યારે વેણુનિનાદશ્રવણે શ્રીગોપીજનને
પ્રલોકાદિ થાય છે, અર્થોદ્ધ વિરોધે હરણ-રસનું બહિઃસ્થાપન-જેથી એવું નિર્ભર્જીલક્ષિતાદિક સ્વરૂપ
વિદરણ ક્ષોવાથી તે પણ ક્ષોભજનક છે.

પૂર્વે અમે ‘ધ્યાત’ તે ‘વિદરણ’ પણ સમ્પ્રતિ ક્ષોભજનક છે, પૂર્વે આપના ‘વિદરણ’નું
‘ધ્યાન’ કરતાં ત્યારે તે ‘ધ્યાન’ જ ‘મર્જિત’-ત્વદ્વક્ષણ શુભાશલ્ય-હાન કરતું,

ધ્યાનમર્જજ્ઞમ્। તે આપનું ‘ધ્યાનમર્જિત’ પણ ‘વિદરણ’ ઇહાનીં તો ક્ષોભજનક છે, ભગવાનની
અન્તઃસ્થિતિનું જ્ઞાન અમને-શ્રીગોપીજનને-નથી તેથી અત્ર અન્તઃપદનો પ્રયોગ કર્યો નથી,
અર્થાત્ ‘તે’પદનો સમ્બન્ધ સર્વત્ર જ છે અને તેથી પ્રથમતઃ જ તે પદની ઉક્તિ ઉચિત્તા જ

૧. શ્રીમદ્ભગવત્સૂક્ત શ્રીનિર્ઘોષિતસ્તોત્રમાં શ્રીગોકુલચન્દ્રમાળીસ્વરૂપનું નિરૂપણ છે જે સ્વરૂપ સમ્પ્રતિ
સામનમાં મિશ્રમાન છે.

હતી તથાપિ અન્ય કાપત્ય તો માયાએ પણ કરેા છેા અને સ્થાનમજ્જલે શ્લોક તો સ્વસ્ત્રપતઃ જ આપ કરેા છેા તેથી સુખ્યતઃ તે પદ્મ સન્નિધાને કથન અત્ર જ કયું, એમ અત્રપર્યન્ત સ્વપસમ્બન્ધમાં પ્રહસિતમ્ પ્રેમલીલનમ્ વિહરણમ્ અને ધ્યાનમહાસમ્ એ સતુદય શ્લોક કયું.

હવે નામસમન્નિધ શ્લોકકદયતું અર્થદે 'રહસિ સંવિદ્' અને 'હૃદિસ્પૃશ્ન' કથન

'રહસિ સંવિદો' સ્થાનસ્વપા ભગવદ્ગૂણ યદા શાસ્ત્રજનિત જ બન્ધાધાભજાનસ્વ જ જ્ઞાન અને વા હૃદિસ્પૃશ્નઃ । તત્ર પશુ જે હૃદિસ્પૃશ્ન-હૃદયગામિની-વાણી યદા કેવલ નાયકનુંકૂલા જ નહિ પરન્તુ અસ્મદ્ભવનુંકૂલા જ બન્ધસંવિદ્ હોવાથી તે સર્વસુખહેતુ હોય છે તથાપિ આપ જ્યારે વચ્ચના કરેા છેા ત્યારે તો તેરહસિ સંવિદ્ અને હૃદિસ્પૃશ્ન ઉભયે પણ શ્લોકને જ ઉત્પન્ન કરે છે, આ અર્થે સર્વાનુભવસિદ્ધ છે એમ "હિ" પદે કથે છે. (૧૦.)

જામાસ—જનહિસ્ત્રોકે રાજસીતું વચન કથે છે.

શ્લોક—ચલસિ યદ્વ્રજાચ્ ચારયન્ પશૂન્ નલિનસુન્દરં નાથ તે પદમ્ ।

શિલતૃણાકુરેઃ સીદતીતિ નઃ કાલલતાં મનઃકાન્ત ગચ્છતિ ॥૧૧॥

શ્રીમદ્ભગવતાક્ષરાર્થ—જ્યારે વ્રજમાંથી પશુઓને ચરાવતા આપ ચલન કરેા છેા ત્યારે આપનું નલિનસુન્દર પદ શિલતૃણાકુરે વ્યથિત થાય છે એમ હે મનઃકાત! અમારું મન કલિલતાને પ્રાપ્ત કરે છે. (૧૧.)

શ્વાલકાન—આપનું સ્વાસ્થ્ય સતે પણ રનેહવશાદ્ અમને તો 'અતિસ્નેહઃ' ન્યાયે ભવદ્વિધયિણી જેદબુદ્ધિ થાય છે અને અમને એવા જેદ સતે પણ આપને તો અસ્મદ્વિધાયણી કાંઈ

કલિલતાં મનઃ- પશુ જેદબુદ્ધિ થતી નથી એ પ્રકારનેા બધું ન્યાયવિરોધ રાજસી શ્રીગોપિકા કાન્ત ગચ્છતિ । કથે છે કે 'આપ વ્રજમાંથી જ્યારે પશુઓને ચરાવતા ચલન કરેા છેા ત્યારે નાલનની અપેક્ષાએ પણ સુન્દર આપનું કોમલ પદ હે નાથાભાગમાં રચિત

શિલતૃણાકુરેઃ—તામસ શિલે પાષણે-સારાક તૃણે અને રાજસ દલોદિના અકુરે—અથ વા શિલાસ્વ જે તૃણ તે શિલતૃણ અર્થાત કઠિન તૃણ તે શિલતૃણના અતિપરુષ તીક્ષ્ણ અકુરે 'કલેશને પ્રાપ્ત કરે છે', વસ્તુતઃ તો કલેશને પ્રાપ્ત કરતું નથી જ, તથાપિ 'હે કાન્ત-હે ભર્તૃ-અમારું મન એમ કલિલતાને પ્રાપ્ત કરે છે', વ્રજાત્પદે પ્રાતઃકાલથી જ આપમ્ભીને જેદ થાય છે એમ સુચયું, આપનું ચલન થાય છે તેથી જ જેદ થાય છે તેથી પ્રથમતઃ જ જનહિ પદ કયું, આપના ચલનનું પશુ કારણ 'પશુચારણ' છે એમ કથીને 'પશુચારણાર્થથી પણ 'ચલન' ભગવાનને જ અભીષ્ટ છે પરન્તુ ભગવાનનાલિનસુન્દરવરને તો તે ચલન અભીષ્ટ જ નથી કારણકે વસ્તુતઃ તો આપનું ચરણારવિન્દ અસ્મત્સ્થાન ત્યજીને કુચ પંચુ ભગન કરતું નથી તેને તો કેવલ અસ્મત્સ્થાન જ અભીષ્ટ છે તથાપિ આપ જ બલાત્કારે તે ચરણારવિન્દને પ્રેરીને અરણ્યમાં ચલાવેા છેા, કિન્તુ મળસ્થિત ગાયો અરણ્યમાં ભદ્ર જવામાં આવે છે તત્ર તેમનું ચારણુ આશ્વાર્ગભને થઈ શકતું નથી અને તેથી તેમના ચારણુર્થે 'અમારો' પણ આપે ભગન કરતું પદે છે તેથી, આપ વ્રજમાંથી પશુઓને ચરાવતા ચલન કરેા છેા તેથી તેમ જ આપના નલિનસુન્દર ચરણારવિન્દને અવસાદ થાય છે તેથી પણ, 'અમારું મન કલિલ થાય છે', ભૂચ્ચાહના અનુઅર્થ આપ પાદુકાધારણ પણ કરતા નથી અને પાદ્યતું તો ચમં જ પરિધેય નથી, ભૂચ્ચાહિનો અત્રગ્રહ કરણીય છે અને પાદ્યનું ચમં પરિધેય નથી તેથી ચમોપરિધાનમાં ભૂચ્ચાધનુગ્રહ અને પાદ્યચમોપરિધેયતા એમ હેતુદ્વય છે અને પાદુકાધારણ ન કરવામાં

ભૂચ્ચાધનુગ્રહ કેવલ એક જ હેતુ છે, અર્થદે ભૂચ્ચાધનુગ્રહ કરણીય છે તેથી પાદુકાગ્રહણ કરતા નથી, અને ભૂચ્ચાધનુગ્રહ કરણીય છે તેથી અને પાદ્યનું ચમં અપરિધેય છે તેથી-એમ હેતુદ્વયથી-આપ ચમોધારણ કરતા નથી, યદા ચમોપરિધાનનું જ ઉપપાદન કયું છે તેથી ચમમ્ભી પાદુકા તો ધરતા જ નથી, યદપિ કાષ્ઠમયી પાદુકાનું તો ગ્રહણ મ્મચિત્ કરે પણ છે તથાપિ કાષ્ઠમયી પાદુકાએ બદ્ધર ભગન સમ્ભવતું નથી તેથી અત્ર પાદુકાનું ગ્રહણ

નથી એમ બાણુ જતો નથી તેમ અરુચિએ તારે ભગવાને પાદ્ય પાદ્યચમોપરિધ ઉપપાદિત કર્યો મહત્ત્વેચ સ્વસ્ત્ર આપચર્યક વ્યવ કયું તેથી આ આપનું 'નલિન અને નલિન જ આપનું 'ચરણુ એમ અત્ર આર સર્વથા ઉચિત અર્થોત શાદ્વ સ્થિતિ કરવાને સ્થિતિ કરે અસ્મત્કુચકે અત્ર :

અર્થાન્તર

આપનું ચરણુ સ્થાન સ્વક્રીયા કરવાને ચોચ પક્ષથી લક્ષ્મી 'નલિન'ની સ્તિ આપનું ચઃ એ પણ સુદ પશુ અધિકસુ "નાદ"સમ્ભા સ્વતઃ જ જઃ એમ ત્રિવિધા શિલાદિ સર્વ ચરણારવિન્દઃ એકત્ર-કોઈ આ પ્રકારે નિ આપનાથી ત્યારે અમ જઈએ અ પદ છે અને આ પક્ષમાં ૧. આ સ્વક

નથી એમ જાણું, શૈત્યાદિનિવૃત્ત્યર્થે અપેક્ષિત કુદ્કુમાદિના વ્યવધાને વક્ષ્યમાનુચ્ચ કાંઈ અન્યથા થઈ જતો નથી તેમ આવશ્યકપાઠકાદિવ્યવધાને કાંઈ ભૂરૂપાદ્યનુચ્ચ પણ અન્યથા થઈ જતો નથી તેથી અરુચિએ તાત્પર્યાન્તર પણ કયે છે કે 'પાલ્યનું' ચર્મ પરિધેય નથી,' મનુષ્ય સર્વ જ બીજ ભગવાને પાલ્ય છે અને તેમના ચર્મના પરિધાને તો તન્મારણુ ઝણે અનુસાત થાય છે તેથી પાલ્યચર્મપરિધાન તો કદાપિ કરતા જ નથી, આથી એમ નિષ્પન્ન થાય છે કે ચર્મપરિધાનાભાવ ઉપપાદિત કયો તેથી કદાચિત કાંઈકમથી પાઠકાનું તો ધારણુ કરે પણ છે અને તેથી જ મહત્ત્વેભ્ય સ્વસ્ત્રપામાં શ્રીમન્મૂંદનમોહનલાલજીના ચરણુરવિન્દમાં પાઠકાનાં કશ્ન પ્રત્યક્ષ થય છે, આવશ્યક વ્યવધાને કાંઈ ભૂરૂપાદિવિવેક અનુચ્ચ અન્યથા થઈ જતો નથી એ પ તો અનુપદ જ કયું તેથી આપ સર્વદા મોહી વિના અને પ્રાયઃ પાઠકા વિના જ ચલન કરે છે અને તેથી આપનું 'નલિનસુન્દર પદ' જ શિલતુણાકુકુરે અવસાદને પ્રાપ્ત કરે છે, 'આપનું' આણુરલિન છે' અને નલિન જલજ છે તેથી સરસ્વાદિસ્વરૂપ ઉત્પત્તિસ્થાન જલમાં જ સ્થિત કરવાને તે યોગ્ય છે, આપનું 'ચરણુનલિન' ચાલનને તો યોગ્ય જ નથી અને તેથી મજમાં જ તે તો સ્થાપનીય છે એમ અત્ર આશય છે, કદાપિ તેનું ચાલન પણ થાય તદાપિ નીરસ ઉદ્ધૃત જલમાં તત્સ્થાપન તો સર્વથા ઉચિત નથી કારણ કે તત્ર તે તેમ શોભતું જ નથી તેથી પક્ષાન્તર કયે છે કે જલપૂર્ણમાં અર્થાત્ શાહ્વલમાં જ સ્થિતિ કરવાને તે યોગ્ય છે, સરોજ હોવાથી પૂર્ણ સરમાં જ તે 'નલિન' સ્થિતિ કરવાને યોગ્ય છે એથ વા એમ સરસ્થાનથી ઉદ્ધૃત 'નલિન' જલપૂર્ણ ઘટાદિમાં સ્થિતિ કરે છે તેમ સ્વસ્થાનથી ઉદ્ધૃત આપનું 'ચરણુનલિન' જલપૂર્ણ-રસપૂર્ણ-અસ્મદ્ભુજકલશાદિમાં સ્થિતિ કરે એ જ યુક્તા છે.

અત્ર અર્થાન્તર પણ છે, વસ્તુતઃ તો આપનું ચરણુરવિન્દ 'નલિન'થી પણ 'સુન્દર' છે, તેથી તે પદ લક્ષ્મીમાં વા અમારામાં જ સ્થિતિ કરવાને યોગ્ય છે,

અર્થાન્તર ।

'નલિન'ની સ્થિતિ સરમાં વા જલપૂર્ણ ઘટાદિમાં એમ ક્ષિપ્ત જ સમજવે છે તેથી એમ સરમાં 'નલિન' સ્થિતિ કરે છે તેમ જલસ્થાનીયા લક્ષ્મીમાં

આપનું ચરણુરવિન્દ સ્થિતિ કરવાને યોગ્ય છે કારણ કે 'નલિન'નું સ્થાન જલ છે તેમ ચરણુનું સ્થાન સ્વક્રીયા લક્ષ્મી છે, અને ઉદ્ધૃત 'નલિન' એમ કદાચિદ્ જલપૂર્ણ ઘટાદિ પાત્રમાં પણ સ્થિતિ કરવાને યોગ્ય છે તેમ અત્ર પાત્રસ્થાનીય શ્રીગોપીજન છે કારણ કે તે પરક્રીયા છે, સ્વક્રીયા પક્ષથી લક્ષ્મીમાં જ 'ચરણુનલિન'ની સ્થિતિ યુક્તા છે તથાપિ કદાચિત્ સ્વસ્થાનથી ઉદ્ધૃત 'નલિન'ની સ્થિતિ જલપૂર્ણ ઘટાદિમાં યુક્તા છે તેમ કદાચિત્ સ્વક્રીયા લક્ષ્મીમાંથી ઉદ્ધૃત આપનું ચરણુરવિન્દ જલપૂર્ણ ઘટાદિસ્વરૂપ પરક્રીયા શ્રીગોપીમાં વિરાજમાન થાય એ પણ યુક્તા જ છે પરન્તુ લક્ષ્મીમાં કે અમારામાં સ્થિતિ કરવાને યોગ્ય આપનું 'નલિન'થી પણ અધિકસુન્દર ચરણુ અરુણમાં 'શિલતુણાકુકુરે અવસન્ન કરતું' એ તો સર્વથા યુગ્ય નથી, 'નાથ'સમગ્રોપધનથી અત્ર પશુચારણુ અર્થમાં આપના નિશેઠ્ય પણ બહુ જ છે તથાપિ આપ સ્વતઃ જ ગમન કરે છે એમ સમજ કયું, વનમાં તો પર્વતસ્વરૂપ અરુણસ્વરૂપ અને કમ્બસ્વરૂપ એમ ત્રિવિધા ભૂમિ છે તત્ર કમથઃ એકેકમાં 'શિલતુણાકુકુર'ત્રયમાંથી એકેક જ હોય છે અથવા શિલાદિ સર્વ જ સર્વત્ર હોય છે તેથી 'આપનું ચરણુરવિન્દ અવસન્ન થાય છે' અર્થોદ્ આપના ચરણુરવિન્દને કણ્ટક લાગે છે ત્યારે આપ ચલન પણ કરી શકતા નથી અને નિઃચિન્તકાલ આપે એકત્ર-કોઈ એક જ સ્થલે-સ્થિતિ પણ કરવી પડે છે, શ્રીગોપીજનના ભાવના અનુભાવે તેમણે આ પ્રકારે નિજ વનલીલાસાન કયું એ યુક્તા જ છે, અરુણમાં આપને જ્યારે કણ્ટક લાગે છે, આપનાથી ચલન પણ થઈ શકતું નથી, આપે એકત્ર સ્થિતિ કરવી પડે છે, ત્યારે અમને અમારા મનમાં કલિલતા વા ચિન્તા થાય છે કે અમે સ્વથા તત્ર જઈએ અને સ્વહૃદયમાં જ તે પદને સ્થાપી લઈએ, અથવા મનઃકાન્ત એમ જ સમસ્ત પદ છે અને તેથી હે મનઃકાન્ત ! અમારું મન રદ્યું પણ રહી શકતું નથી, આ પક્ષમાં 'મનઃપદની આગુત્તિ જાણવી.

૧. આ સ્વરૂપ સમ્રતિ કામ્યવનમાં સમમગ્નતિલક્ષણિત શ્રીરમણુગીતે માથે વિરાજમાન છે.

॥ 'પાલ્યાનાં' કર્મં ચ ન પરિચેયમ્' ઉપરિ સ્વતન્ત્રમ્ ॥

'ભૂચારિતા' અનુચારકાર્યે પાહકાપરિધાન નહિ કરીને શ્રીચરણારવિન્દને અવસાદ-શ્રમ-કેમ સમ્પાદો છો? યદ્યપિ પાહકાપરિધાનમાં ચરણના અને ભૂમિના સંઘમાં અન્તકાલ સરભવે અને પાહકાન્વવદિત જ ચરણનો ભૂમિને સાક્ષાત્ સ્પર્શ નહિ થવાથી ભૂમિ પ્રતિ અનુચલ પણ સિદ્ધ ન થાય તથાપિ વ્યવધાયકાન્તરે પણ અનુચલ તો સિદ્ધ થઈ શકે એમ છે કારણ કે શ્રીકૃદ્દેમે ક્ષિત્તે પણ પદનાં સ્પર્શે હૃદયમાં તે પ્રકારનું સુખ સ્વાનુભવસિદ્ધ જ છે તેથી આપ પાહકા નહિ ધરીને જ અર્થે શ્રમ પ્રાપ્ત કરો છો? અમારા હૃદયની કકિતલ બાણીને ચરણારવિન્દમાં શ્રમાભાવાર્થ અને ભૂચરણુચારકાર્યે પણ ચમોદિકનું જ પરિધાન કુદ્કેમવત્ કેમ નથી કરતા? આ પ્રકારે આશરુની ગાવાનાં કર્મં ચ છત્વાદિ આસાં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણ કરે છે, 'અજા માનો મહિયમ્' વાક્યથી તે ગવાદિ તો સર્વ ભાવે પાદ્મા જ છે, અને પાલન પણ જીવતાનું જ ઘટે, તેથી પાલ્યના ચર્મનાં પરિધાને તો તે પાલ્યા ગવાદિ મૃત્યુમાંથી અપાદિતા રહે, અને તેથી પાલ્યનું તો ચર્મ ન જ પરિધાય, અન્યના ચર્મને તો ચરણસમન્વધી યોગ્યતા જ નથી તેથી જ અપરિધાન એમ અર્થ છે, કિન્તુ ચર્મને સમન્વધ ચરણને થતાં ચરણમકિતરસે આલેખિત તુલ્યભક્ષણે જનિત પરમાનન્દ પણ ન થાય અને ત્યારે તો તેટલે અંશે અપાસિતવત્ પ્રાપ્ત થઈ જાય, તેથી પાલ્યોના ચર્મનું પરિધાન અનુચિત છે એમ ભાવ છે, આથી જ 'તજતપદ શ્રીસ્ત્રીમિત્રીએ કથ્યું ઇતિ દિશ્ (૧૧.)

એમ અત્તપયન્ત સંસંધિધા બન્યપૂર્ણું અને તેથી પણ પૂર્વે ચતુર્વિધા કન્યપૂર્ણું નિત્યપણું કર્યું, અતઃપર તે કન્યપૂર્ણ જ પદ નિત્યપાય છે, તત્ર પ્રથમ રાજલતામલીનું વચન છે, તે અન્યપૂર્ણ બદિર્ગમન કરીને ભગવદ્દર્શન કરવાને અશક્તા છે, પતિત્વાદિતા અનુરોધે અન્યપૂર્ણો દિવસે વનમાં ગમન કરીને દર્શન કરવાને

આમાલ ।

અશક્તા છે તેથી ત્યારે સન્ધ્યસમયે ભગવાન શ્રીગોકુલમાં આગમન કરે ત્યારે જ ભગવદ્દર્શન કરીને તેમને મનમાં કામ થાય છે, દિવસે પ્રયોજન ન હોવાથી તેમને કામભાવનું સમ્પાદન નથી પરન્તુ શુભ્રાને જ તેમનું રમણ સમ્પદ થઈ રહે છે અને રાત્રિએ તો નિજ રમણ કર્તવ્ય જ તેથી સન્ધ્યાસમયે તેમને પ્રભુ રમણોપયોગી કામભાવનું સમ્પાદન કરે છે અને તેથી રમેશુણે બન્ધપ્રાર્થના અને સત્ત્વશુણે અધરામૃતપ્રાર્થના પણ તેઓ અર્થે કરે છે, પરન્તુ અનન્યપૂર્ણો તો કામ નિત્ય જ છે અને અનન્યપૂર્ણો તો અવિચ્છાદિતા જ હોવાથી તેમને પતિકૃત પ્રતિબંધનો સમ્ભવ જ નથી તેથી તેઓ તો દિવસે પણ વનમાં ગમન કરી શકે છે અને રાત્રિએ તો શ્રીયશોદાબીની જ આસાથી ભગવત્સમીપગમન સિદ્ધ જ છે તેથી તેમનું રમણ તો અદનિય જ સમ્ભવે છે અને તેથી તેમના રમણ હેતુભૂત કામ પણ દિવસે અને રાત્રિએ પણ એમ નિત્ય બા સાર્વદિક છે, અનન્યપૂર્ણો તો રમણ દિવસે પણ સમ્ભવે છે તેથી તેમનો રમણોપયોગી કામ પણ નિત્ય જ છે, અનન્યપૂર્ણો અશ્વિકુમારવદ્ અન્યા-પરાધીના-પણ છે તથાપિ તેઓ વસ્તુતઃ નિત્યકામવતી જ છે એમ બાણુડ, તેથી અશ્વિકુમારનું રમણ તો ચિત્તાદિતાનારથે રાત્રિએ જ થાય છે અને તેથી પૂર્વોક્તાથી વિરોધ નથી અત્ર સત્ત્વાદિ ભેદ એક જ ગોપીમાં સમયભેદે બહુધા થઈ શકે છે તેથી અગ્નિમશ્લોકકલ્પેશક્તા પ્રાર્થના એક જ ગોપીની પણ સમ્ભવે છે એ આશયથી 'તેથી બન્ધપ્રાર્થના' એમ કથન કર્યું, અર્થાત્ કામદાનલીલાસમયે હૃદયુદ્ધ કામથી તે જ ગોપી બન્ધપ્રાર્થના અને અધરામૃતપ્રાર્થના પણ કરે છે પરન્તુ અનન્યપૂર્ણો તો કામ નિત્ય જ છે તેથી તેમણે કામદાનની ઉક્તિ વિના જ, 'જગજાતિવદ્' અને 'પ્રણવદેહિયામ્' એમ શ્લોકકલ્પે સ્વરુપોપકારપૂર્વક બન્ધપ્રાર્થના અને 'મયુલા ગિરા' શ્લોકે અધરામૃતની પ્રાર્થના કરી, અનન્યપૂર્ણો કામ નિત્ય છે તેથી તેમના પ્રસર્જમાં કામદાનનું કથન નથી પરન્તુ આ અન્યપૂર્ણો તો કામ સન્ધ્યાસમયે જ ભગવદ્દર્શને પ્રભુસમ્પાદિત છે તેથી તદ્દત્ત 'દિનપરિક્ષયે' શ્લોકમાં કામદાનનું સ્પષ્ટ કથન છે અને તદનન્તર 'પ્રણવકામદે' શ્લોકમાં રમેશુણે બન્ધપ્રાર્થનાનું અને 'સુરતવર્ચને' શ્લોકમાં સ્વપ્નશુણે અધરામૃતપ્રાર્થનાનું કથન વિશદ છે.

શ્લોક—દિનપરિક્ષયે નીલકુન્તલૈર્ભનરુહાનં વિધદાઘૃતમ્ ।

ધનરજસ્વલં દર્શયન્ મુહુર્મનસિ નઃ સ્મરં વીર યચ્છસિ ॥ ૧૨ ॥

શ્રીમદ્ભાગવતકાર્ય-હે વીર ! દિનપરિક્ષયે નીલકુન્તલે આઘૃત ધનરજસ્વલ વનરુહાનન ધરતા અને વારંવાર દર્શવિતા આપ અમારા મનમાં સ્મરદાન કરો છો. (૧૨.)

શ્રીસુભાષિનીજ

બાહ્યાન-સંઘ્ય

દિનપરિક્ષયે

કામનો હૃદયે

અન્યપૂર્ણ કરે

ભગવા

નીલકુન્તલૈર્ભન

વિધદાઘૃતમ્

વિદ્યદાઘૃતમ્'અરા

કુલવચનદર્શી

પ્રતીતિ નથી

અધિકાધિક

પ્રિયાના સુખે

અર્ચસ્વામિની

ત્યજીને અત્ર

તથાપિ એતઃ

અર્થોદ્ વનમાં

સુખનું દર્શન

ધને :

પ્રદર્શન સુહ

તાલઃ

સ્મૃતિ નઃ :

વીર યચ્છસિ

આ. અન્ય

અમનું તે

અપનો તે

એ સર્વથા

કરીશ' એ

બહાકાંકે સ

ને

લિહાવલો

કામ જનનિ

તેમ જ આ

સ્થાપો છો

આજ્ઞાન-સંન્યાસકાલયાચક 'નિવરિણે' પદ પ્રયોજીને અત્ર 'દિન'નો 'પરિણય' કયો તેથી ક્ષયોક્તિએ અન્યપૂર્વા ગોપીએ દિન પ્રતિ સ્વેદ્ય જણાવ્યો, હવે દેધ્ય 'દિન'નો 'પરિણય' દિનપરિણયે-સંન્યાસમયે રાજસદોહતાદિવેચ્ય છે અને સંન્યાસમય તત્ત્વરૂપ કામનો હૃદયોધક પણ છે તેથી એ કાલ રાજસતામસ છે અને તત્કાલીના લીલાનું કથન આ અન્યપૂર્વા કરે છે તેથી આ અન્યપૂર્વા ગોપી પણ રાજસતામસ છે એમ સિદ્ધ થયું.

ભગવાનના 'નીલ કુન્તલ' અમરવદ્ રસોધક છે, મુખકમલવાવણામૃતનું પાન જે કરે છે તે 'નીલ' કુન્તલ' અમરવદ્ રસોધક થાય છે એ સુકા છે, અને તેથી તેવા નીલકુન્તલેર્વનરહાનનં 'નીલ' કુન્તલે' આદૃત વનકમલવત્ શ્રીમુખને ધારણકર્તા આપ હે 'વીર' વિજયારુતમ્ !

અમારા મનને સ્મરું-કામનું-હાન કરો છો, સંન્યાસકાલે નીલવર્ણે 'આદૃત વનરુહે' નીલપ્રભાવ્યાસ ધર્ષ ભય છે અને અત્ર પણ 'નીલકુન્તલેર્વનરહાનનં' વિજયારુતમ્' અરુખમાં 'નીલ' કુન્તલે'ના અને 'વનરુહે'ના કથને આપના શ્રીમુખની આભા-કાન્તિ-કુલવચ્ચદશી છે એમ અશૃત સંન્યાસકાલમાં આપના અધરમાં અને નયનમાં પણ અરુણિમાની પ્રતીતિ નથી અને તેથી જેમ પૂર્વ જુદુંચિત પણ કુલવચ્ચ ચન્દ્રમાના દર્શને ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક વિકસે છે તેમ અત્ર પણ પૂર્વસૂક્ષ્મિત ભગવન્મુખકુલવચ્ચ અન્યપૂર્વાસ્વામિનીરૂપ પ્રિયાના મુખે-દુદર્શને ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક વિકસે છે એમ જણાય છે, અને તેથી પ્રિયની સર્વસ્વામિની વિષે આસક્તિ સૂચિતા થાય છે અને તેથી જ અર્થોદ્ આસક્તિથી 'જલ' પદ ત્યજીને અત્ર જલજ્ઞાનમાં 'જલ' પદ પ્રયોજ્યું, યદ્યપિ વનથી ભગવાનનું આગમન થયું છે તથાપિ એતદ્રમણાર્થે પુનઃ વનમાં પ્રવેશ કરશે અને તેથી આપનું વનસ્થલ જ સમપત્ત કયું! અર્થોદ્ વનમાં કુવલયની જે અવસ્થા હોય છે તે અવસ્થા જણાવવાને તે તે ધર્મોને ધારણકર્તા મુખનું દર્શન કરાવે છે એમ અત્ર દેવનિ છે

જને અર્થોદ્ ગોધને આપનું શ્રીમુખ રજતલ છે, અપ 'ગોધનના રજે સુકા વનરુહાનનનું પ્રદર્શન સુઠઃ વારંવાર કરાવે છે, આપ માર્ગના મધ્યમાં ગમન કરે છે અને ઉભયતઃ સ્થિતા ગોપીને પયોધે દેખે છે અને તેથી શ્રીમુખનું 'પ્રદર્શન' વારંવાર થાય છે, અથ્વા વા અગ્નિ ગમન કરતાં કરતાં પણ આપ પુનઃપુનઃ શ્રીમુખની પરાવૃત્તિ કરીને તેમને દેખે છે તેથી પણ આપના શ્રીમુખનું પ્રદર્શન સુઠઃ-વારંવાર-થાય છે

તાદૃશ્વ દર્શન પણ નિજ અપેક્ષાનું સાપક છે તેથી તે રમરજત છે, નિરન્તર દર્શને તો તત્ર જ રસનું આસ્વાદન ધર્ષ જતાં સ્મરની ઉત્પત્તિના અવસર જ ન સ્મરિત વઃ સ્મર રહે, તેથી વારંવાર શ્રીમુખનું પ્રદર્શન થતાં સ્મરાગનિનું સન્મુક્ષણ જ બધું વીર ચલ્લસિ. થાય છે. તાદશસ્મરાગનિસન્મુક્ષણ વારંવાર પ્રદર્શને કરાવીને તે સ્મરાગના પૂરણાર્થે અથવા નિરાકરણાર્થે તો આપે સુઠ્ઠ અવશ્ય કર્તવ્ય છે એમ વીરપદે આ અન્યપૂર્વા શ્રીગોપિકા સૂચન કરે છે, આપનું શ્રીમુખ ગોધને રજસ્વલ છે તેથી જે શ્રમનું તે સૂચન કરે છે તે આપના શ્રમની નિવૃત્તિ તો અમારે જ કર્તવ્ય છે, અમારા વિના અપમને તે શ્રમ નિવૃત્ત જ થાય તેમ નથી, આપનું શ્રીમુખ 'વનરુહાનન' છે તેથી વનમાં જ એ સર્વથા લોભ્ય છે, અને તેથી અત્ર-વનમાં-જ આપનું સમાગમન છે, 'ગૃહમાં રતિદાન કૃત્રીશ' એ પણ 'વનરહાનન' પદે વ્યાવૃત્ત ધર્ષ ગયો, શ્રીમુખની તે જ અવસ્થાને આપ બહાતકારે સ્થાપે છે એમ વિજયપદે સૂચન કયું.

જો આપ શ્રીમુખનું સન્ન જન કરીને સમાગમન કરે ત્યારે તો સમ્પ્રદ પ્રસન્ન શ્રીમુખના દર્શનથી વિકલ્પે જ્ઞાન પણ થાય, આપનું શ્રીમુખ બાલ્યતમક છે તેથી બાલ્યતમક શ્રીમુખમાં સ્નેહરસાનુભવ જ થાય, પરન્તુ અત્ર આપનું શ્રીમુખ તો 'ગોધન'સમ્પન્નિ 'રજે રજસ્વલ છે' તેથી જ્ઞાન વા ભક્તિરસાનુભવ ન થતાં કામ જનન્દિ કે કોષ પણ-પ્રકટ થાય છે, જેમ પાત્ર 'ધરીને' તસ્થિત અસ લોગાર્થે અપોય છે તેમ જ આપ નિજશ્રીમુખરૂપ પાત્ર ભક્ત પ્રતિ ધરીને તત્ત્વ કામત્મા 'સ્મર'રસ અમારા મનમાં સ્થાપો છો તેથી આપનું તાદશ પાત્રવત્ શ્રીમુખધારણ કામદાનમાં હેતુ છે, સંન્યાસમયે આપે

કામનું જ દાન લોગાયું અને કહ્યું તેથી લોગ જ કરણીય છે, આ કામ પણ આગનુક છે આપે જ સમ્પાદિત છે, તેથી તેનું પૂરણ અન્યે તેા શક્ય જ નથી, લોગાતિરિકા આશ્વાસનાદ-પ્રકારાન્તરે કાંઈ આપે સમ્પાદિત કામનું પૂરણ થઈ શકે જ નહિ તેથી આગનુક-આપે સમ્પાદિત-કામનું પૂરણ લોગપ્રકારે આપે જ કર્તવ્ય રહ્યું (૧૨.)

તેથી પણ ઉત્તમામન્યપૂર્વા અનન્યપૂર્વાવત્ 'પ્રણતકામદં' શ્લોકે નિઃસ્તનોપરિ ભગવચ્ચરણુ-ધારણુ પ્રાપ્તિ છે, અને તેથી જ અત્ર પૌનરુત્થ નથી, 'પ્રણતતેહિનાં'

આમાસ! શ્લોકની વક્રી અનન્યપૂર્વા છે અને અત્ર 'પ્રણતકામદં' શ્લોકની વક્રી તેા અન્યપૂર્વા છે એમ વક્રીનો ભેદ છે તેથી જ કેવલ અત્ર પૌનરુત્થ જ નથી પરન્તુ પૂર્વ 'પ્રણતતેહિનાં' શ્લોકની અપેક્ષાએ અત્ર 'પ્રણતકામદં' શ્લોકમાં ઉકા ચરણનું માહાત્મ્ય પણ અધિક છે કારણ કે અત્ર વર્ણ્યમાન આ ચરણપદ્ધતિ ગુણધાયક છે અને પૂર્વે 'પ્રણતતેહિનાં' શ્લોકમાં વર્ણિત તે ચરણપદ્ધતિ તેા કેવલ દોષનિવર્તક જ છે.

શ્લોક-પ્રણતકામદં પદ્મજાચિન્તં ધરણિમણ્ડનં ધ્યેયમાપદિ ।

ચરણપદ્મજં શન્તમં ચ તે રમણ નઃ સ્તનેષ્વર્પયાધિહન ॥ ૧૩ ॥

શ્રીમદ્ભગવાદ્ગાયત્રી-હે રમણ! પ્રણતકામદં પદ્મજાચિન્તં ધરણિમણ્ડન આપદિધ્યેય આધિહનું અને શન્તમ આપતું ચરણક્રમલ અમારા સ્તનોને વિષે અર્પે. (૧૩.)

મ્વાલ્મીય- 'હે 'ત્મણ' હે રતિકર્તા! અમારા સ્તનોને વિષે આપતું ચરણપદ્ધતિ અર્પે, 'આધિહન' વા 'આનિહન' સમ્પ્રોધને તત્ર પ્રયોજન કથે છે કે 'હે આધિહન રમણ! આપે રમણ નઃ સ્તને- અમારે આધિરૂપ હૃદયતાપ અને હે આતિહન! આપે અમારી આતિરૂપા ચિન્તા ધ્વર્પયાધિહન । નિવારણીયા જ છે, દષ્ટોપકારે જ અમારો હૃદયતાપ જશે, પદ્ધતિ'નો તાપ નિવૃત્તિરૂપ ઉપકાર દષ્ટ-પ્રત્યક્ષ જ છે અને 'આપતું ચરણ પદ્ધતિ' છે તેથી

દષ્ટોપકાર 'ચરણપદ્ધતિ' જ અમારો તાપ નિવૃત્ત થશે, હૃદયસ્થ તાપની અને ચિન્તાની દષ્ટોપકાર 'ચરણપદ્ધતિ' જ નિવૃત્તિ કરણીયા છે તેથી આપ 'અમારાં સ્તનોપરિ આપતું દષ્ટોપકાર 'ચરણપદ્ધતિ' સ્થાપે, હૃદયમાં સ્થાપિત તેા તે 'ચરણપદ્ધતિ'નું હૃદયથી બહિઃસમાગમન અમારાથી કરી શકાતું નથી તેથી આપે સ્વતઃ જ તે 'ચરણપદ્ધતિ' બહિઃસ્થાપનીય છે, તાપનિવૃત્તિરૂપ ઉપકાર 'પદ્ધતિ'માં પ્રત્યક્ષદષ્ટ છે અને આપતું 'ચરણપદ્ધતિ' પણ 'પદ્ધતિ' હોવાથી તાપનિવૃત્તિરૂપ દષ્ટોપકાર કરવાને સમર્થ છે, યદ્યપિ તાદશ 'ચરણપદ્ધતિ' પણ અમારા હૃદયમાં સ્થાપિત જ છે તથાપિ તે 'ચરણપદ્ધતિ' તો હૃદયાન્તઃસ્થાપિત હોવાથી તેનું બહિઃસ્થાપન અને કરી શકાતું નથી તેથી આપે જ તે દષ્ટોપકાર 'ચરણપદ્ધતિ'નું બહિઃસ્થાપન કરીને હૃદયસ્થ તાપ અને ચિન્તા નિવારણીયા છે.

એમ ભગવાનમાં પડે શુણ તેમ ભગવાનના 'ચરણપદ્ધતિ'માં પણ પડે શુણ છે તેથી ભગવચ્ચરણપદ્ધતિમાં પડે શુણ કથતાં પ્રથમ અંતર્વર્ત્યશુણે 'પ્રણતકામદં' પદે પ્રણતકામદમ્ । કથે છે, પ્રકર્ષે નત એવા જે પ્રગત અનન્યશરણુ-અન્યાશ્રયરહિત-તેવા 'પ્રણુત'ને આપતું 'ચરણપદ્ધતિ' 'કામદં'-અભિલષિતાઈદાતુ-છે, અન્યાશ્રયરહિત અનન્યશરણુ 'પ્રણુત'ના અભિલષિત 'કામદં' દાન આપતું 'ચરણપદ્ધતિ' કરે છે ઇશ્વર જ તથાવિધ 'પ્રણુતકામદં' હોવાથી પ્રણુતકામદં પદે 'ચરણપદ્ધતિ'નું અભિલષિતાઈદાતુ એશ્વર્ય નિરૂપ્યું, ઇશ્વરના મનમાં દાતવ્યયે ઉપરિચિત તત્ત્વ 'કામદં'નું પણ શ્રદ્ધણુ સ્તબ્ધ બીવો કરી શકતા નથી તેથી 'પ્રણુત'ત્વ કશ્ય, એમ ઇશ્વર 'કામદં' છે તેમ યદ્યપિ ભગવાનનું 'ચરણપદ્ધતિ' પણ 'કામદં' છે જ તથાપિ એ બીવો સ્તબ્ધ છે તેમના અભિલષિતાઈ 'કામદં' 'ચરણપદ્ધતિ' પુરતું નથી પરન્તુ એઓ અન્યાશ્રયરહિત અનન્યશરણુ હોઈને ભગવચ્ચરણપદ્ધતિને પ્રકર્ષે નમે છે તે પ્રગતના જ 'કામદં'નું પૂરણ તે કરે છે, 'ચરણપદ્ધતિ'ના 'કામદં' પૂરકત્વમાં પણ અપેક્ષિત 'પ્રણુતત્વ' અર્થોઃ અસ્તબ્ધત્વ 'પ્રણુત'પદાવયવે કશ્યુ, યદ્યપિ ભગવાન અને તેથી ભગવચ્ચરણુ પણ સ્વાભાવિકેશ્વર્યવશાત્ 'કામદં' છે તથાપિ દાતવ્ય કામદં-અભિલષિતાઈ-નું પણ શ્રદ્ધણુ સ્તબ્ધ બીવે અશક્ય જ છે, દાતવ્ય કામદં-અભિલષિતાઈ-નું-શ્રદ્ધણુ કરવાને પણ સ્તબ્ધતાના ત્યાગપૂર્વકે અનન્યાશ્રયરૂપ 'પ્રણુત'ત્વની અપેક્ષા છે. તેથી કામદં પદમાં પ્રણતમવયવ પ્રયોજ્યું.

૧. 'સિં'

પણ જે બ્રહ્મા તેની પ્રાર્થનાએ જ આપના 'ચરણપૂજ્જ'નું અન્ન આગમન થયું, બ્રહ્મા તો આપના 'ચરણપૂજ્જ'ને ધર્મભુક્તિએ જ પૂજે છે શ્રીગોપીજનવત્ સ્નેહભાવે તે પદ્મજાલિતમ્ । કાંઈતત્સેવના કરતા નથી તેથી 'પદ્મજાલિત'પદે બ્રહ્મદેવે પૂજિત 'ચરણપૂજ્જ'ની ધર્મસ્વપતા નિરૂપી, બ્રહ્માજીની પ્રાર્થનાથી અન્ન આપના 'ચરણપૂજ્જ'નું આગમન થયું એ હેતુથી 'બ્રહ્મા તે ચરણપૂજ્જને અર્ચે' છે' અને તેથી સ્વપ્રાર્થનાએ ભગવન્ચરણપૂજ્જાગમન બ્રહ્મદેવકૃત ભગવન્ચરણારવિન્દાર્ચનમાં હેતુ છે એમ કહેવું કારણ કે જેની પ્રાર્થનાએ જેનું આગમન થાય તેનું અર્ચન તે કરે એ સુકત જ છે.

ચરણમણ્ડનપદે 'ચરણપૂજ્જ'ની કીર્તિસ્વપતા કથે છે, આપનું 'ચરણપૂજ્જ' 'ધરણી'નું

અહરુજ્જરણપ 'મણ્ડન' છે, તેથી આપનું ચરણપૂજ્જ પૃથ્વીનો અહરુજ્જર-મણ્ડન-છે

ચરણમણ્ડનમ્ । એમ કથીને 'ચરણપૂજ્જ'નું યશ નિરૂપ્યું અથવા અન્ન અહરુજ્જરવાચક 'મણ્ડન'પદ પ્રયોજ્યું છે અને અહરુજ્જર તો શોભાસ્વ છે તેથી 'ચરણમણ્ડન' પદે 'ચરણપૂજ્જ'ની શ્રીતું-શોભાતું-જ નિરૂપણ કર્યું.

આપનું 'ચરણપૂજ્જ' આપતિમાં પણ કથે છે તેથી "જ્યેષ્ઠમાપદિ" પદે 'ચરણપૂજ્જ'ની

કીર્તિસ્વપતા નિરૂપી કારણ કે 'આપદ્મ'માં 'ધ્યાન' શ્રીમાનતું જ થાય છે, શ્રીમાન

જ્યેષ્ઠમાપદિ । આપતિવારક હોય છે તેથી આપદ્મમાં શ્રીમાનતું 'ધ્યાન' થાય છે, આપનું

'ચરણપૂજ્જ' પણ 'આપદ્મ'માં કથે છે તેથી આપનું 'ચરણપૂજ્જ' શ્રીસ્વપ છે,

અથવા 'આપદ્મ'માં 'ધ્યાન' કીર્તિમાનતું જ થાય છે અને આપનું 'ચરણપૂજ્જ' 'આપદ્મ'માં કથે છે

તેથી "જ્યેષ્ઠમાપદિ" પદે આપના 'ચરણપૂજ્જ'નું કીર્તિસ્વપ યશ નિરૂપ્યું, અર્થાદ્ એ

"ચરણમણ્ડનમ્" પદે શ્રીતું અહણ કરવું હોય તો "જ્યેષ્ઠમાપદિ" પદે કીર્તિનું અહણ કરવું પરન્તુ

એ "ચરણમણ્ડન" પદે કીર્તિનું અહણ કરવું હોય તો "જ્યેષ્ઠમાપદિ" પદે શ્રીતું અહણ કરવું, અને

"ચરણમણ્ડન" અને "જ્યેષ્ઠમાપદિ" વિશેષણપદ્ધતે કીર્તિનું અને શ્રીતું એમ અથવા શ્રીતું

અને કીર્તિનું એમ ધર્મદય અહણ.

"ચરણમણ્ડનમ્" પદે 'ચરણ'માં 'પૂજ્જ'નું સાર્ય કહેવું અને તેથી ધર્મ 'ચરણપૂજ્જ'નો

ચરણમણ્ડનમ્ । સ્વસ્વપત્યક કથે અર્થાત્ 'ચરણપૂજ્જ'પદ ઉત્કૃષ્ટધર્મસ્વસ્વપત્યક છે.

આપનું 'ચરણપૂજ્જ' 'શત્તમમ્' અર્થાત્ કથ્યાણુસ્વપ છે, 'ચરણપૂજ્જ'ના 'શન્તપરવે સ્તનસ્વપતા

કથી કારણ કે સ્તન કથ્યાણુસ્વપ છે અને તે કથ્યાણુસ્વપ સ્તન પણ આપનો જ

અને તેથી આપના ચરણપૂજ્જનો પણ એક ધર્મ છે.

આર્તિહવસરોધાધનથી વૈરાગ્યનું કથન કહેવું અને તે ચરણમણ્ડનમ્ એમ સરોધનું નિરૂપણ કર્યું

તેથી આપના સરોધને જ 'ચરણપૂજ્જ' વૈરાગ્યસુક્રા છે એમ સમજ્યું, કારણ કે ઇતર

આર્તિહવ તે । પદાર્થમાત્રને પરિચયની વૈરાગ્યપૂર્વક 'ચરણપૂજ્જ' આપનો સરોધન કરે છે એટલું જ

નહિ પરન્તુ સ્વકીયને પણ આપનો સરોધન કરાવે છે, ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની

નિવૃત્તિ સર્વને જ અપેક્ષિતા છે તેથી 'રમણ' સરોધાધને પ્રભુની ઇષ્ટપ્રાપ્તતા અને "આર્તિહવ" પદે

પ્રભુની અનિષ્ટનિવારકતા કથી તેથી એમ નિષ્પત્ત થયું કે પ્રભુ ઇષ્ટપ્રાપ્તક 'રમણ' છે અને

અનિષ્ટનિવારક 'આર્તિહવ' છે અને તેથી ઇષ્ટપ્રાપ્ત્યર્થ અને અનિષ્ટનિવૃત્ત્યર્થ ઇતર કોઈનો પણ

આશ્રયલેશ પણ કરતો નથી પરન્તુ આપના તાદેશ સ્વસ્વપતા અથવા સ્વસ્વપસરોધન

એશ્રયાર્થિષ્ઠકાણુસુક્રા ચરણપૂજ્જનો જ આશ્રય કરતો નથી, અન્ન 'ચરણમણ્ડનમ્' પદે

વિશેષ્યને નિર્દેશ કર્યો છે અને તત્ર પણ 'પૂજ્જ'ત્વના કથને ધર્મસ્વસ્વપતા ઉત્કર્ષ કથીને

'પ્રણતકામદે' ઇત્યાદિ વિશેષણપદ્ધતે તે ધર્મસ્વસ્વપ 'ચરણપૂજ્જ'નાં ધર્મ વિશેષણ એશ્રયાર્થિભાવે કથ્યાં.

અથવા જે ચરણારવિન્દ લોકમાં પચન્નરિષ ઊપકાર કરે છે તે ચરણારવિન્દ અમારા પ્રતિ

પચન્ન નહિ પરન્તુ કેવલ એક જ ઊપકાર કરે એમ પ્રાર્થના કરે છે, આપનું

અર્ચાન્તર । જે ચરણારવિન્દ લોકમાં લોકિકકામપણ્ડન એશ્રયે સ્વકામદાન અહરુજ્જર અને

આપદ્મરીકરણ એમ પચન્નરિષ ઊપકાર કરે છે તે જ ચરણપૂજ્જ અમારા પ્રતિ

પચન્ન નહિ પરન્તુ તાપનિવારણાત્મક કેવલ એક જ ઊપકાર કરે એમ પ્રાર્થના કરે છે, આ

પદ્મમાં અન્ન અભિલપિતાશ્વાનનું પ્રાર્થન નથી પરન્તુ કેવલ તાપનિવારણનું જ પ્રાર્થન છે,

આપનું 'ચરણપૂજ્જ' 'પ્રભુતા'ને વિષે 'શ્રામ'નું દાન કરે છે અને 'મન વિ નઃ સ્મરં વૌર વચ્છવિ'

શ્લોકવિભાગમાં તે પ્રસન્ન પૂર્વે કથ્યો. પણ છે, જે નિજ ભક્ત આપની 'પ્રભુતા' છે તેમને 'સ્મર'નું દાન આપતું શ્રીસુખ કરે છે અર્થાત્ લોગપ્રાથિના તો પૂર્વે શ્લોકમાં જ સિદ્ધા જ છે અને તે સર્વે તત્ત્વ-પૂર્વ-શ્લોકમાં જ સમાસિમાં વ્યુત્પાદિત પણ કહ્યું છે તેથી અત્ર "પ્રગતકામદમ્" પદને પછાત પક્ષથી વિકલ્પે અર્થ આ પ્રકારે કરવો, પ્રકલ્પે નત અર્થોદ્ધ અનિત્યના નિર્ણયપ્રભુતામાં આપ 'કામ'નું 'દાન' અર્થાત્ વ્યુત્પાદન કરે છે, આ પક્ષમાં અત્ર શ્લોકના પૂર્વર્થે કેટલા વિશેષણચતુષ્ટયે નિરૂપિત પગચવિધાપદાર્થકર્તૃ 'ચરણપદ્મ'ના 'અમારા સ્તનમાં' 'સ્તનમ'વે-તાપનિવારકવે-અર્પી એમ પદયોગના કરવી, વગમ પ્રદાઓ એથર્થોદ્ધ અથવા વગમ લક્ષ્મીએ કામાર્થ 'અર્ચિત' આપનું 'ચરણપદ્મ' છે, અથવા આપનું વગ નામ જે 'ચરણપદ્મ' તેમાં પ્રાસન્નમાં 'ચરણપદ્મ' નજે- 'ચરણપદ્મ' 'અર્ચિત' છે, અથવા પિલોકમાં નખ સંયોગિદ્રવ્ય છે તથાપિ ભગવન્નમ તો સચિદાનંદસ્વરૂપ સ્વરૂપાત્મક છે તેથી ભગવન્નમ કાંઈ સંયોગિદ્રવ્ય કથો શકાય નહિ તથાપિ આ વક્ત્રીને ચરણસંગનધમાં આપના આતિ હોવાથી જે જે પદર્થ ચરણસંગનધી હોય છે તે તે પૂર્ણ જ સાધન છે એ અર્થથી 'નજે અર્ચિત ચરણપદ્મ' કહ્યું, અન્યથા તે નખ આપના 'ચરણપદ્મ'માં જન જ કેમ પ્રાપ્ત કરી શકે? નખ આપના 'ચરણપદ્મ'માં જન પ્રાપ્ત કરી શકે છે તેથી તે નખ જ અમારું પૂર્ણ સાધન છે એમ 'ચરણપદ્મ'ના નાનાનાર્થિત્વમાં ઉપપત્તિ કથી, અથવા ઉક્ત પક્ષમાં અરુચિએ જ પક્ષાન્તર કથે છે કે આપનું 'પદ' જે 'ચરણપદ્મ' તે તો પદને-નજે- 'અર્ચિત' છે અર્થોદ્ધ નજે તુલ્ય છે, 'ચરણપદ્મ'ની અતિશોભા પણ પદને-નજે-જ છે તેથી આપનું 'ચરણ' 'પદ'ને-નજે-અર્થે પુનિત છે, આ પક્ષમાં 'ચરણપદ્મ'સ્થ દ્વન્વાદિ ચિદ્ધ પણ ઉક્તસ્વપ જ બલુમાં, 'ધરણી' પણ સી છે અને અનલકૃતા સીને લોગ અર્થ થકે નહિ તેથી તે 'ધરણી' સીમાં મણ્ડન-અલકૃતસ્વપ આપના 'ચરણપદ્મ'નું સ્થાપન આપ કરે છે, એક પ્રકારે તો ભગવાનની પણ અપેક્ષાએ ચરણ મહાન છે કારણ કે ચરણ તો દ્યાનામાત્રે જ આપને દ્વર કરે છે આ પ્રકારે 'પ્રગતકામદમ્' પદે લોકિકકામદમ્, 'વગમ' પદે લોકિકકામદમ્ પદે પ્રસન્નદેવને એથર્થદાન અને લક્ષ્મીને કામદાન, 'ધરણીમળનમ્' પદે અલકૃત્તુળ્ય અને 'લેખનાપદિ' પદે આપદ્વરે કરણ એમ પદચતુષ્ટયે પગચવિધ ઉપકાર 'ચરણપદ્મ' કરે છે, લોકિકપ્રભુતાનું 'પદ'નું 'પદ'નું 'ધરણી'નું 'ધરણી'નું સર્વોપક રક્તું આપનું 'ચરણપદ્મ' છે તેમ અમને પણ તાપનિવારણાત્મક એક જ ઉપકાર આપનું 'ચરણપદ્મ' કરે એમ પ્રાર્થના કરે છે, અત્ર આ શ્લોકે 'પ્રભુતકામદિ' પદે સર્વ જ સુરતનધને જ આશ્લેષ કરી લીધો તથા આ પ્રકાર છે, 'પ્રભુતકામદ' પદે બાહ્ય, 'પદ'નું 'ધરણી' વિપરીત, 'પદ'નું 'ધરણી' પદે તિથેય, 'ધરણી' પદે સમ અને 'ધરણી' પદે આનંતર એમ સર્વ જ સુરતનધને પગચવિધે આશ્લેષ કરી જ લીધો તેથી દ્વિતીય શ્લોકના જ આભાસમાં ઉક્તા ભગપ્રાર્થના અત્ર સવિશેષ આશ્લેષપદારા નિરૂપી. (૧૩.)

તદનન્તર તેથી પણ ઉત્તમા રાજસસાત્ત્વત્રી અન્યપૂર્વા 'સુરતવર્ધન' શ્લોકે 'અધરામૃત વિતર' આમાસ । અને તેથી અષ્ટમશ્લોકે ઉક્ત 'અધરામૃત'માં ચતુર્થુલ્લસ જ વિવક્ષિત છે કારણ કે અત્ર જાનનો અને વૈરાગ્યને સ્પષ્ટ ઉપયોગ નથી તેથી અત્ર શ્લોકમાં અધરામૃતના એથર્થોદ્ધ અણુચતુષ્ટયનું જ નિરૂપણ 'સુરતવર્ધનમ્' ઇત્યાદિ પદે કરે છે.

શ્લોક-સુરતવર્ધન શોકનાશન સ્વરિતવેણુના સુહુ સુમ્મિતમ્ ।

શ્રીમદ્ધગવત્સારણં નૃણાં વિતર વીર નસ્તેધરામૃતમ્ ॥૧૪॥

શ્રીમદ્ધગવત્સારણં-હે વીર ! આપનું સુરતવર્ધન શોકનાશન સ્વરિત વેણુએ સુહુ સુમ્મિત અને ધતર ગવિરમારણ અધરામૃત અમને નૃને વિતરો. (૧૪.)

જ્યાલગ્ન-ગોપિકામાં પરિવિષ્ણ કામ પ્રભુના આપનિવિક્ષ સ્વરૂપે સહ સંયોગમાં કિલ્લ થાય છે, જેમ સુરતવર્ધનમ્ । રસભુધાને ઉદ્દેશક છે તેમ આપને 'અધરામૃત' કામદાર્થોદ્ધ છે, કિન્થ આ રસ કેવલ કામને જ પોષે છે એમ નથી પરન્તુ સર્વ જ અન્યાકરણુદોષને નિવારે છે તેથી 'શોકનાશનમ્' પદે 'અધરામૃત'ની શોકનાશકતા કથોને શોકનાશનમ્ । જાનવૈરાગ્યસ્વપતા પણ કથી, અથવા 'શોકનાશનમ્' પદે શોકનાશકરે જાનવૈરાગ્યસ્વપતાનું આનંતર નિશ્ચયન કરીને જેમ સુરતવર્ધન પદે એથર્થનું નિરૂપણ કર્યું તેમ 'શોકનાશનમ્' પદે ધર્મસ્વપતાનું જ વિશ્વ નિરૂપણ કર્યું તેથી 'સુરતવર્ધન' અને 'શોકનાશનમ્' પદે 'અધરામૃત'ની ઇધરતા અને ધર્મસ્વપતા ક્રમશઃ નિરૂપી.

સ્વરિતવેણુના
સુમ્મિતમ્

પણ 'અધરામૃત' આ
હતરરાગવિ
અધરામૃત
ચતુષ્ટયનું ર

અર્થાન્તર
"સુહુ સુમ્મિ
વેણુનાં જે
અધરામૃત
કાંઈ પ્રમ
વેદઃ શિવઃ
એમ સિદ્ધ
તેમ અત્ર
હતરરાગવિસ્મ
અત્ર 'સ્વરિ
સ્વતરપુરુષ
કથે પ્રકારે
સાધનબલ
'સુરતવર્ધ
અધરામૃત
તથાપિ
અને 'હતર

નૃણાં વિતર
નસ્તેધર

સાધારણ
પરમપુરુષ
'દ' શબ્દ
ઉલ્લેખ છે
કેવલ સર્વ
કેવલ સર્વ
તે આપના
પણુ નિરૂપ
અમને નિ

આમા

“સુદુ ચુન્નિતમ્” પદે ‘અધરામૃત’ની યથોક્તપતા કથે છે, સ્વરિત અથોદ્ નાદચુક્ત એ વેણુ તાદશ્યવેણુએ આપતું ‘અધરામૃત’ સુદુ ચુન્નિત છે કારણ કે યથાનું ક્રીતન સ્વરિતવેણુના સુદુ નાદસ કરે છે અને વેણુ નાદસ પરમ ભક્ત છે, તેથી પરમભક્ત નાદચુક્ત ચુન્નિતમ્ । ‘સ્વરિત વેણુ’ ‘સુદુ ચુન્નિત’ને ‘અધરામૃત’ના યથાને ક્રીતે છે, આપતું ‘અધરામૃત’ ‘સ્વારાત’ નાદસ પરમભક્ત ‘વેણુ’એ પણ કેવલ ‘ચુન્નિત’ જ છે તાદશ્ય ‘વેણુ’એ પણ ‘અધરામૃત’નું પાન તો કયું જ નથી.

આ પદ ‘અધરામૃત’ની શ્રાને નિરૂપે છે કારણ કે જેમ શ્રી ઇતર સર્વનું ‘વિસ્મરણ’ હરતરાગવિસ્મારણમ્ । કરાવે છે તેમ આપતું ‘અધરામૃત’પણ ‘ઇતર રાગ’માનનું ‘વિસ્મરણ’ કરાવે છે.

અથ વા સુરતવર્ધનથી પ્રારંભીને હરતરાગવિસ્મારણપર્થનંતાનાં વિશેષણચતુષ્ટયે પ્રમાણાદિ-અનુષ્ટયનું સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ ‘અધરામૃત’માં નિરૂપણ કર્યું, તત્ર સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ ‘અધરામૃત’માં ‘હરતરાગવિસ્મારણ’પદે પ્રમેયભલનું તેથી પૂર્ત ‘સ્થાતિવેણુના સુદુ ચુન્નિત’પદે

અર્થાન્તર । અમઃણુબલનું ‘શોકનાશન’પદે ફલભલનું અને ‘સુરતવર્ધન’પદે સાધનભલનું નિરૂપણ કર્યું, અત્ર “હરતરાગવિસ્મારણ”પદથી પૂર્વના-સ્વારાતવેણુના-

“સુદુ ચુન્નિતમ્”પદે સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ ‘અધરામૃત’ને પ્રમણુમલ નિરૂપ્યું તત્ર આ પ્રકારે છે, વેણુનાદ વેદાત્મક છે અને વેદ સ્વતઃપ્રમાણુ છે. તેથી વેદાત્મક વેણુનાદ સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ અધરામૃતમાં અસહાયશૂર સર્વનિરપેક્ષ સ્વતઃપ્રમાણુ છે, પરન્તુ ‘વેણુ વેદાત્મક છે એમાં પણ કાંઈ પ્રમાણુ’? ‘વેણુ મગવાનુ કવઃ’ એમ કૃષ્ણાપનિષદમાં વેણુનું શિવત્વ કહ્યું છે અને ‘વેદઃ શિષઃ સિનો વેદઃ’ શ્રુતિમાં શિવનું વેદસ્વરૂપત્વ પ્રસિદ્ધ છે તેથી શિવાત્મક ‘વેણુ’ પણ વેદ છે એમ સિદ્ધ થઈ રહે છે, જેમ ‘માનાબીના મેઘવિદિઃ’ન્યાયે પ્રમાણુથી પ્રમેયનું જ્ઞાન થાય છે તેમ અત્ર પ્રમાણુરૂપ ‘સ્વરિતવેણુ’એ ‘ઇતર રાગવિસ્મરણ’રૂપ પ્રમેયજ્ઞાન થાય છે અને તેથી હરતરાગવિસ્મારણમ્ પદે પ્રમેયભલનું કથન કરે છે, પ્રમાણુદ્વારા પ્રમેયનું જ્ઞાન ફલાર્થક હોય છે તેમ અત્ર ‘સ્વરિત વેણુ’એ ‘ઇતર રાગવિસ્મરણ’ચતાં ‘શોકનાશન’રૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, ‘શોકનાશનમ્’પદમાં સ્વતઃપુરુષાર્થ ‘અધરામૃત’ના ફલભલનું કથન છે, ‘સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ ‘અધરામૃત’ ‘શોકનાશન’પદ કથે પ્રકારે સમર્થ છે? એમ પ્રકારરૂપ સાધનની અપેક્ષા રહે તો ‘સુરતવર્ધનમ્’પદે તાદશ્ય સાધનભલને પણ કથે છે અને સિદ્ધ કરે છે કે સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ ‘અધરામૃત’ કામાગોષક ‘સુરતવર્ધન’ કરીને તે સુરતવર્ધનપ્રકારે શોકનાશનરૂપ ફલને સમર્થ છે તેથી નિષ્પત્ત થયું કે અધરામૃતમાં સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપત્વને અને ચતુર્વિધપુરુષાર્થપ્રદત્વને પ્રકર ચદ્યપિ સ્પષ્ટ કથેા નથી તથાપિ ‘સુરતવર્ધનમ્’પદે કામનું ‘શોકનાશનમ્’પદે મોક્ષનું ‘સ્વરિતવેણુના સુદુ ચુન્નિતમ્’પદે ધર્મનું અને ‘હરતરાગવિસ્મારણમ્’પદે અર્થનું નિરૂપણ પણ બધી જ હેતુ.

ચદ્યપિ અમે તો કેવલ ‘નૃ’છીએ તેથી અનધિકારી જ છીએ અથવા ‘નૃ’વે તે તે પુરુષાર્થ પણ અમને તો ફલભ જ છે અને તેથી આ સ્વતઃપુરુષાર્થ ધર્મિસ્વરૂપ નૃનાં ચિત્તર કીર ચતુર્થેણુ વા ચક્રુણુ અધરામૃત દેય નથી તથાપિ આપમાં વિતરણચુલ્-નસ્તેષરામૃતમ્ । જ્ઞાનધર્મ-પણુ છે, તે જ્ઞાનાત્મક ચિતરણચુલ્ આપ અદેય પણ અધરામૃતનું જ્ઞાન કરી શકેા એમ છે તેથી ‘વિતર’પદ કહ્યું, અત્ર

સાધારણતામક ‘વૃ’શબ્દે અનધિકારત્વનું પણ સૂચન કર્યું અને તેથી નિરૂસાધનના પણ પરમપુરુષાર્થપ્રદ પણ કેવલ આપ જ છે એમ કથીને ‘વિતર’ધર્મ આપના અધિક ઉત્કર્ષ કથેા, અથવા ‘વૃ’શબ્દે કેવલ પુર્ણતાનું જ કથન કર્યું તેથી આ અધરામૃતરૂપ પુરુષાર્થ ‘વૃ’થી ઇતરને ફલભ છે એમ કથીને જે આ ‘અધરામૃત’ ‘નૃ’શબ્દવાચ્ય અમે જ પ્રાપ્ય છે તે ‘અધરામૃત’ અમારાથી ઇતરે સર્વથા જ પ્રાપ્ય નથી તેથી અન્યને અદેય તથાપિ અમને તો દેય એવું જ આપતું ‘અધરામૃત’ તે આપના ‘વિતરણ’ચુલ્ કરીને આપ અમને વિતરણેન’ અત્ર સ્વારસ્ય છે, ‘વીર’ સમ્બોધનથી એમ પણ નિરૂપ્યું કે આપનું સૌથી પણ અન્યથા-પ્રકારાનન્તરે-સમ્બલયશે, અથોદ્ આપ ‘અધરામૃત’નું અમને વિતરણ કરશે ત્યારે જ આપનું વીર્ય વા શૌર્વ પણ સમ્બલયશે, અન્યથા સર્વથા નહિ જ. (૧૪.)

એમ રાજસપથોયે અન્યપૂર્વાનું નિરૂપણ કરીને તામસપથોયે પુનઃ ત્રિવિધા અન્યપૂર્વાનું જ નિરૂપણ શ્લોકત્રયે થાય છે, દેવનિન્દક સારિવકતામસ છે, ભાવજિન્દક તામસતામસ છે અને સ્વનિન્દક રાજસતામસ છે, તેમના પ્રસન્ન ‘અદિ’ ઇલાદિ શ્લોકત્રયે કથે છે.

શ્લોક—અડસિ યદ્ અવાનન્દિ કાનને દુરિયુગાયતે ત્વામપદ્યતામ્ ।

કુટિલકુન્તલં શ્રીમુલં ચ તે જહ ઉદીક્ષતાં પદ્મકૃદ્ દુશામ્ ॥ ૧૫ ॥

શ્રીમદ્ભાગવતાક્ષરાર્થ—જ્યારે આપ દિવસે કાનનમાં ઓટા છે ત્યારે આપને નહિ દેખતાં અમારી દુટિ યુગસમ થઈ બળ છે, આપના કુટિલકુન્તલ શ્રીમુખને ઉદીક્ષતાં અમારાં નેત્રોના પદ્મકૃદ્ જડ છે. (૧૫.)

બ્યાખ્યાન—આપ દિવસે કાનનને જે પર્વટો છે ત્યારે એક દુટિ યુગવત્ થાય છે તેનું નિમિત્ત-કારણ—જે કે અમે ‘આપનું દર્શન કરી શકતાં નથી,’ જ્યારે પણ પુનઃ દર્શન જહાં પદ્મકૃદ્ કરીએ છીએ ત્યારે આપના કુટિલકુન્તલ શ્રીમુખને ઉદીક્ષતાં અમારાં નેત્રોના પદ્મકૃદ્ જે પ્રહ્લા તે ‘જડ’ જણાય છે, જેમ પ્રહ્લા દેવનાં નયનને પદ્મ કરતો નથી—કારણ કે દેવ અઘૌકિકદ્રવ્ય છે—તેમ દેવની પણ અપેક્ષાએ અત્પલ્લૌકિકદ્રવ્ય છે એમ તે અમારું જે પણ પ્રહ્લાએ ‘પદ્મ’ કરે પણ અનુચિત છે અને પ્રહ્લા અનુચિત કરે છે તેથી ‘જડ’ છે, જેમ દેવ બહુ કાલ જાગે છે તેમ અમે પણ બહુ કાલ જીવીએ છીએ કારણ કે ‘જ્યારે આપ દિવસે કાનનને પર્વટો છે’ ત્યારે ‘આપનાં દર્શન અમને થતાં નથી’ અને ત્યારે દિવસે એકેક દુટિ એકેક ‘યુગ’સમ થાય છે, અતઃ ‘પ્રાટ’શબ્દ ભલ્લિ-પુનર્પુનઃક્ર-છે એ કથન યદાપિ અતિપ્રયોજન છે તથાપિ શબ્દનું પણ સ્વરૂપ જીવને કથનું એ આશયથી એ વ્યાસ કરી, જે આપનું વનગમન સાર્થક હોય ત્યારે તો કાંઈ પણ ચિન્તા નહિ પરંતુ આપ તો ‘દિવસે કાનનને દેવલ પર્વટો છે’, કાનનમાં આપનો ફોઈ પણ પુરુષાર્થ તો નથી, અતઃ ‘કાનન’ પદની દ્વિતીયા વિભક્તિએ કષ્ટતમત્વે ‘કાનન’ જ ઉદ્દેશ્ય છે એમ કહેવું તેથી કાનનસ્થ કોઈ પણ પુરુષાર્થ—પુરુષસ્મૃત્તિ પ્રયોજન—તો નથી, ઉદ્દેશ્ય કાનનમાત્ર જ છે, ‘કાનન’ને પર્યટનું એટલા જ ઉદ્દેશ્ય ‘આપ અટન કરો છે,’ તે કાનનાટન વિના તત્ર કાંઈ પણ પ્રયોજન જ નથી, ‘દિવસે આપ નિપ્રયેજન કાનનને પર્વટો છે’ અમને ‘આપનાં દર્શન થતાં નથી’ અને અમારું બહિઃગમન તો સમ્ભવતું નથી તેથી અમારે એકેક દુટિ યુગ’સમ દીર્ઘ થાય એ પ્રકારે ભગવાને અમારું પણ દેવત્વ સમ્પાદિત કર્યું જ છે તથાપિ જ્યારે સાથ ‘આપના કુટિલકુન્તલ શ્રીમુખનું ઉદીક્ષણ અમે કરીએ છીએ ત્યારે નયનસ્થ ‘પદ્મ’ શ્રીમુખ—દર્શનમાં અમને પ્રતિબંધ કરે છે તેથી ભગવાને જેમનું દેવત્વ સમ્પાદિત કર્યું છે એવાં જે અમે તે ‘અમારાં નેત્રોના પદ્મકૃદ્’ પ્રહ્લા સર્વથા ‘જડ’ જ છે. (૧૫.)

આમાસ! તામસસાત્વિકીની અપેક્ષાએ હીન તામસતામસી અન્યપૂર્વા તો ‘વત્સુતાન્વય’ સ્થોકે ભગવાનને જ નિન્દે છે.

શ્લોક—પતિસુતાન્વયં બ્રાતૃવાન્ધવાનતિવિલઙ્ઘ્ય તેન્યચ્યુતાગતાઃ ।

ગતિવિદસ્તવોદ્ગીતમોહિતાઃ કિતવયોષિતઃ કસ્યજેન્નિશિ ॥૨૬॥

શ્રીમદ્ભાગવતાક્ષરાર્થ—ગતિવિદ્ આપના ઉચ્ચ ગીતે મોહિતા ગતિવિદ્ અમે પતિ-સુતાન્વયને બ્રાતૃવાન્ધવાને અતિવિલઙ્ઘીને આપ ગતિવિદ્ના સમીપ આઠ્યાં, હે કિતવ! રાત્રિએ ચોપિદ્ને કોણ ત્યજે? (૨૬.)

બ્યાખ્યાન—હે અચ્યુત! આપ તો સ્વતઃક્રામનિવૃત્તિભયરહિત છો, જ્યારે પરને કામ નિવૃત્ત થઈ બળ છે ત્યારે તે પર જ તે હીલાએ નિવૃત્ત થઈ બળ છે પરંતુ આપ કિતવયોષિતઃ સ્વતઃ તો કદાપિ નિવૃત્ત થતા નથી એવા અચ્યુત સ્વતઃક્રામનિવૃત્તિભયરહિત કસ્યજેન્નિશિ! આપ છો પતિ સુત અન્વય-વંશ-બ્રાતૃ વાન્ધવો—સમ્બન્ધીઓ—આ સર્વ સર્વથા અવિલગ્ન છે, તથાપિ તેમનું પણ અતિવિલગ્ન કરીને ‘આપના સમીપ સમાગમન કર્યું’ કારણ કે આપ ગતિવિદ્ છો, આપ સર્વની જ ગતિને બાણે છો, તે સર્વ પત્યાદિએ યાવતી ‘ગતિ’ સમ્પાદાય તે સર્વો ‘ગતિ’નું હાન આપ જ અમને કરશે તેથી આપ ‘ગતિવિદ્’ છો, અથવા અમે જ ‘ગતિવિદ્’ છીએ કારણ કે તેમના અને આપના ભજનમાં તારતમ્યરૂપ ‘ગતિ’ને અમે બાણીએ છીએ અને તેથી જ તે સર્વનું પણ ‘અતિવિલગ્ન કરીને’ આપના જ ભજનથી આપના સમીપ અમે અત્ર સમાગતા થયાં, કિન્તુ ‘આપના ઉદ્ગીત’—ઉચ્ચ ગાને—પણ અમને ‘મોહ કર્યો,’

‘ગતિ’જ્ઞાનથી અને ‘મોહ’થી એમ ઉભયથી જ અમે આપના સમીપ સમાગત થયાં તેથી ઉન્નત ગતિ મોહ કરાવીને અત્ર અમરું સમાનયન પણ કરાવીને તેમનાથી અને આપનાથી એમ ઉભયથી અમારા અર્થાર્થ અરણ્યમાં રાત્રિએ સ્ત્રીઓને કાણુ ત્યજે ? ‘કિતવ’ જ, સ્ત્રીઓ સર્વંથા જ ત્યાજ્ય નથી, સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કદાપિ કર્તવ્ય નથી, તત્ર પણ અરણ્યમાં તો તેમને ત્યાગ સુતરાં કર્તવ્ય જ નથી, તેવો પણ ત્યાગ આપ કરી રહ્યા છો, આ સર્વ “કિતવ” સમગ્રોપાધનનો અભિપ્રાય છે એમ બહુવું કારણ છે ‘કિતવ’ જ એ પ્રકારે વગ્ન્યન કરીને અરણ્યમાં તરવી દે છે, અથવા “કિતવ” પરંતુ આ પ્રકારે પણ અભિપ્રાયાન્તર છે, જેને અર્થે આપે અમારું સમાર્પણ કર્યું તે અર્થનું પણ અમને શન ન કયું” પ્રત્યુત અરણ્યમાં રાત્રિએ અમને તરવી દીધાં એમ પણ ‘કિતવ’ સમગ્રોપાધનનો અભિપ્રાય છે, અથવા આપ ‘કિતવ’ નથી પરંતુ અમે જ ‘કિતવ’ની ‘ચોક્ષિત’ છીએ, જે પત્યાદિનાં અમે સમગ્રોપાધનની છીએ તેઓ જ ‘કિતવ’ છે અને તે કિતવોમાં તો અમારો પ્રવેશ જ થઈ શકતો નથી, આ પક્ષમાં ‘કિતવચોક્ષિત’ સમસ્ત એમ જ પડ છે, અમે ‘કિતવો’નાં સમગ્રોપાધનમાત્ર છીએ, તેમનાં પત્ની પણ અમે તો નથી, કારણ કે અમે તો કેવલ ભગવદેક-લોગ્યા છીએ, જોપને તો ભતૃત્વનું કેવલ અભિમાનમાત્ર છે એ સિદ્ધાન્ત ‘મન્યમાવાઃ સ્વગર્ભેસ્થાન’ વાક્યના વ્યાખ્યાનસમયે વિશદ થશે, જેમ સંસૃત્ત્વસમયે સ્વસ્વસ્ત્રીએ ભગવાનના જ નિકટ સ્થિતા હતાં તથાપિ યોગમાયાએ મોહિત જોપોને તો એમ જ જ્ઞાન થયું કે તે તે અમારી સ્ત્રીએ અમારા જ નિકટમાં છે તેમ સંસૃત્ત્વસમયે સર્વજ્ઞ જ જોપોને તો ભતૃત્વે કેવલ અભિમાનમાત્ર છે, પરંતુ તેઓ અમારે વિષે ભોત તો કદાપિ કરી શકતા જ નથી કારણ કે તેઓ તો યોગમાયાએ મોહિત છે, યોગમાયાએ તેમને એવો તો મોહ કર્યો છે કે તન્મોહાદ્વસાત સર્વજ્ઞ જ અમે ભર્તા છીએ એમ તેમને કેવલ અભિમાન જ રહે છે પરંતુ અમારો ભોત કરવાની બુદ્ધિ જ તેમને કદાપિ થઈ શકતી જ નથી કારણ કે અમે સર્વજ્ઞા જોપલોગ્યા જ નથી પરંતુ કેવલ ભગવદેકલોગ્યા છીએ, કુતિસ્મૃતિ કદાપિ બીવલોગ્યા નથી, ‘પરંતુ’ જ્યારે ભગવદેક-લોગ્યા જ છે ત્યારે યુગાલુપતિ કયે પ્રકારે થઈ ? એમ આશ્ચર્ય થાય તો તેના પણ પરિહાર કરે છે કે એલૈકિક જ પ્રકારે ભગવાનની જ અમને શ્રીગોપીજનને મુખાદુત્પત્તિ થઈ, આ સર્વ પ્રકાર સમદશાધ્યાયનાં શ્રીટિપ્પણીઓમાં શ્રીમત્પ્રભુચરણે વિશદ કર્યો જ છે, ‘પરંતુ’ જ્યારે શ્રીગોપીજન ભગવદેકલોગ્યા જ છે ત્યારે પતિત્વે જોપનો અર્જીકાર જ કેમ થયે ? એમ આશ્ચર્ય થાય તો તત્ર પણ પરિહાર કરે છે કે થયપિ જોપમાં વસ્તુ : પતિત્વ જ નથી તથાપિ પતિત્વે અર્જીકાર પણ કેવલ રસયોગાર્થે જ પ્રભુએ કરાવ્યો કારણ કે ‘રત્નત્વ પરકીયામિત્વ’ એમ કામસૂત્રકાર વાત્સ્યાયનનો સિદ્ધાન્ત છે, તેથી વસ્તુ : અમે શ્રીગોપીજન કેવલ ભગવદેકલોગ્યા છીએ એમ નિઃકર્ષ છે અમે શ્રીગોપીજન જોપલોગ્યા નથી જ પરંતુ કેવલ ભગવદેકલોગ્યા છીએ તેથી જ અમે અમે કથન કરીએ છીએ કે તે ‘કિતવો’માં અમારો તો પ્રવેશમાત્ર પણ થઈ શકતો નથી (૧૬.)

આમાસ । તેથી પણ ઉત્તમા તામસરાજસી અન્યપૂર્વા ‘રહસિ’ ઇત્યાદિ શ્લોકે આત્માને જ નિન્દે છે.

શ્લોક-રહસિ સંવિદં હૃદયયોદયં પ્રહસિતાનનં પ્રેમવીક્ષણમ્ ।

બૃહદુરઃ શ્રિયો વીક્ષ્ય ધામ તે મુહુરતિસ્પૃહં મુચ્ચતે મનઃ ॥ ૧૭ ॥

શ્રીમદ્ભાગવતાર્થ-આપની હૃદયયોદય રહસિમંવિદ્ પ્રેમવીક્ષણ પ્રહસિતાનન અને શ્રિયોધામ બૃહદુરને વિશેષે ધક્કીને અતિસ્પૃહ મન વારંવાર મોહે છે. (૧૭.)

વ્યાખ્યાન-અમારું ‘અતિસ્પૃહ સંતુ મન મોહે છે’ તત્ર મોહમાં શુભ્રયે સહિત કારણુત્રય છે, ભગવાનનાં વચન પ્રહસિતાનન અને ઉર એ ત્રયમોહમાં કારણ છે અને હૃદયયોદય પ્રેમવીક્ષણ અને શ્રિયોધામ એમ કેમથા તે કારણુત્રયનું શુભ્રય છે, તે શુભ્રયે સહિત એ કારણુત્રય મોહબળ છે કારણુ કે વાક્યં હાસ્યુરુચિવ કામાનન્દ્યાધિકારિણઃ આપનું એકાન્તમાં સંવિદ-વાક્ય-કામોદ્દેશોધક છે હાસ્ય આનન્દોદ્દેશોધક છે અને વક્ષઃસ્થલ લીલાધિકારિ છે, વાક્યમ્ ઇત્યાદિ કારિકામાં ‘કામ’ પદ અને ‘આનન્દ’ પદ ‘તત્ત્વદ્વિધોધક’ પર બાહ્યું અર્થાત્ ‘કામ’ પદનો અર્થ ‘કામોદ્દેશોધક’ અને ‘આનન્દ’ પદનો અર્થ ‘આનન્દોદ્દેશોધક’ કરવો, અત્રપર્યન્ત કારિકામાં ‘કારણુત્રય’નું વિવરણ થયું, શુભ્રયમાં પ્રકારદ્વય છે, ‘મધુરત્વ નરુણવાક્યત્વ અને શુદ્ધમનોહાર’ એમ

શુભત્રય વાણીનું જ બળબુધ, રહમાં-એકાન્તમાં-એ ‘સવિદ્’ અથાહ જ્ઞાન એ વાક્યે તે “રહસિસવિદ્” વાક્ય અર્થાહ વાક્યનિરૂપણ સતે જેણું મધુરતાદિશુભત્રયયુક્ત તે વાક્ય હોય છે તેવું જ જ્ઞાન પણ તે વાક્યે પ્રાપ્ત થાય છે તેથી ‘મધુર વદ્યુવાક્ય અને બુધમનોર્જાએ ‘શુભત્રય’ ‘સહિત વાક્ય હાસ્ય અને ઉર એ ત્રય કામાનન્દાધિકારિ હોવાથી અમારા મોકલું કારણ છે એમ કહ્યું, અત્ર પ્રથમ પ્રકાર સમાપ્ત થયેા, હવે દ્વિતીય પ્રકાર કથે છે, અથવા ‘શુભત્રય’ ‘કારણત્રય’નું જ વિશેષણ છે તેથી કારણનો જ ઉદ્દેશ “વાક્ય” ઇત્યાદિ કારિકાએ કયો અને “કામ” ઇત્યાદિ કારિકાવિભાગે તેના શુભત્રયનો ઉદ્દેશ કયો, વાક્યમાં ‘હૃદયથોદયત્વ’-અન્નાદિભોષકત્વ-શુભ છે તેથી તેનું વાક્ય કામોદ્યોગીય છે પ્રેમવીક્ષણું શુભે ‘હાસ્ય’ આનન્દોદ્યોગીય છે અને શ્રીધામત્વશુભે બૃહદ્દર રસાધિકારિ છે એમ બોધ કર્યો. હૃદયનો-કામનો-ઉદય એ વાક્યે એવું ‘હૃદયોદય’ આપનું રહસિસવિદ વાક્ય કામોદ્યોગીય છે, ‘રહસિસવિદ્’ પદે વાક્યનું કથન કયું અને ‘હૃદયોદય’ વિશેષણ તે વાક્યમાં તે ‘હૃદયથોદય’ શુભે કામભોષકત્વ કહ્યું, “પ્રદક્ષિતાનન્મ” પદે હાસ્ય કયું અને ‘પ્રેમવીક્ષણમ્” વિશેષણ તે હાસ્યમાં આનન્દોદ્યોગીય-ધોષકત્વ કહ્યું, “બૃહદ્દર” પદે વક્ષઃસ્થલનું કથન કયું અને ‘વિગ્રો ધામ’ વિશેષણ તે ઉરઃસ્થલમાં લીલાધિકારિત્વ કયું એમ અત્ર વિભાગ બળબુધે, અથવા જ્ઞાન પૂર્વવત્, આ પક્ષમાં વાક્ય અને જ્ઞાન એમ પ્રકાર ન બળબુધે યત્ન વાક્યને જ સ્થાને જ્ઞાન બળબુધે, તાદૃશ પ્રદક્ષિતયુક્ત ‘આનન્મ’, એ આનન્મમાં ‘પ્રેમ’ પૂર્વક ‘વીક્ષણ’ છે, અત્ર વકાર પ્રદક્ષિતધર્મનો પણ સર્જક કરે છે તેથી ‘સ્વસ્ત્ર અગ્નિવિશેષણયુક્ત આ ત્રયને ‘વિશેષે ઇક્ષીને’ એમ યોજના કરવી, વાક્યપક્ષમાં તો નિયમો અર્થ ‘શ્રવણ કરીને’ કરવે, શ્રીનું ધામ એવા આપના બૃહદ્ ઉરને પણ ‘વીક્ષીને’, અથવા આ અગવદ્વપના જ વડે શુભ શ્રીમદ્દાગવતના આસ્થોકમાં કથાય છે, આ પક્ષમાં પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને પ્રલ એમ બલચતુષ્ટય અને યશ અને શ્રી એમ સર્વ મલીને વડે શુભ ભગવદ્વપના બળબુધ, આ પક્ષમાં ‘રહમાં’-એકાન્તમાં-‘સવિદ્’ છે જેમનામાંથી જોવા આપ, ‘હૃદયથોદય’ ઉદય’ જેમનાથી જોવા આપ, ‘પ્રદક્ષિત આનન્મ’ જેમનું અને ‘પ્રેમપૂર્વક વીક્ષણ’ જેમનું જોવા આપ, એમ રહસિસવિદ્ ઇત્યાદિ વિશેષણયુત્તથમાં બહુનોદિ સમાસ બળબુધે, અર્થાત્ ‘રહસિસવિદ્’ આપને ‘હૃદયથોદય’ આપને ‘પ્રદક્ષિતાનન્મ’ આપને અને ‘પ્રેમવીક્ષણ’ પણ આપને વિશેષે ઇક્ષીને અને “આપના બૃહદ્ યશોરૂપ ઉદરને અને શ્રીના ધામને પણ એમ વટકને પણ ‘વીક્ષીને’ એમ અર્થ કરવે, આથી પ્રમાણાદિબલરૂપતા ભગવદ્વપમાં નિરૂપી અર્થાહ “રહસિસવિદ્” પદે વાક્ય કહ્યું, ભગવદ્વાકયની પ્રમાણરૂપતા તો સ્પષ્ટા જ છે, ‘હૃદયોદયમ્” પદે પ્રમેયબલ કહ્યું કારણ કે તાદૃશવક્યે શૃંગીરસસમ્બન્ધિપ્રમાણે કરીને હૃદયથોદય જ પ્રમેય છે, “પ્રદક્ષિતાનન્મ” પદે સાધન કહ્યું કારણ કે તાદૃશ હાસ્યે સહિત શ્રીયુગ સર્વેશ્વસાધક છે, અને ‘પ્રેમવીક્ષણમ્” પદે ફલનું કથન કયું કારણ કે પ્રેમપૂર્વક અવલોકન જ ફલ છે, એમ વિશેષણયુત્તથે ભગવદ્વપમાં પ્રમાણાદિ બલરૂપતા-પ્રમાણાદિનું બલ છે રૂપમાં જેના એવું ‘પ્રમાણાદિ બલરૂપ’ અને તેનો ભાવ તે પ્રમાણાદિબલરૂપતા, વિશેષણયુત્તથે નિરૂપી, વક્ષઃસ્થલમાં સ્વસ્થિત્યર્થ-વકત્રી-સ્થિત્યર્થ-સમય વિશેષે વક્ષઃસ્થલમાં વકત્રીનો સ્થિત્યર્થ-“બૃહદ્દર” પદે યશનું અને ‘વિગ્રો ધામ’ પદે શ્રીનું નિરૂપણ કયું, ‘હૃદય’સ્થલ ‘બૃહદ્’ છે તેથી યશનું નિરૂપણ કયું કારણ કે સામુદ્રશાસ્ત્રમાં બૃહદ્દરને યશઃસ્થલ કહ્યું છે, પ્રદક્ષિતયુક્ત મુખનું દર્શન કહ્યું તેથી દર્શને પૂર્વસ્થિતિનો અભાવ પણ કહ્યો, હાસ્ય માયારૂપ છે તેથી માયારૂપ હાસ્યે પૂર્વસ્થિતિ નષ્ટ થઈ જાય છે, ‘પ્રદક્ષિતાનન્મ’ના દર્શનથી પૂર્વે જે માનાદિએ રિથિત હતી તે માનાદિરિથિતિનો અભાવ હવે ‘પ્રદક્ષિતાનન્મ’નાં દર્શનથી થઈ જાય છે. પ્રદક્ષિતે યુક્ત શ્રીયુગસેનૈયના અવલોકનને જન્મા પરમોત્કલ્પના પ્રાહુભીક્ષી માન સ્થાપી-નિર્વાહી-શકાતું નથી તેથી “પ્રદક્ષિતાનન્મ” પદે માનની નિવૃત્તિ કથી, અને તતઃ “હૃદયોદયમ્” પદે કામનું કથન કયું, આ પક્ષમાં “હૃદયોદયમ્” “પ્રદક્ષિતાનન્મ”નું વિશેષણ બળબુધ, અને તેથી જ તતઃ કામઃ અર્થાત્-પ્રદક્ષિતાનન્મની કામ-એમ કહ્યું, તતઃ અર્થાત્ પ્રદક્ષિતાનન્મરૂપવિશેષ્યદર્શનાનન્તર કામ પ્રકટ થાય છે એમ કહ્યું કારણ કે પ્રદક્ષિતાનન્મ હૃદયથોદય છે, ‘પ્રેમવીક્ષણમ્” પદે તે કામનું સ્થિતીકરણ કહ્યું એ સ્પષ્ટ છે, અને તદનન્તર ‘બૃહદ્દરઃ શ્રિધામ’ પદે તત્ર ‘બૃહદ્દર’માં-વિશાલ વક્ષઃસ્થલમાં-શ્રીધામત્વકથને સ્વસ્થિતિયોગતા નિરૂપી, અને તદનન્તર પ્રથમ ‘રહસિસવિદ્’ વિશેષણ રહસિ-એકાન્તમાં-એ રસસમ્બન્ધિસવિદ્ તે સવિદે અમને યોગચાતુર્ય પણ સિદ્ધ થાય છે એમ કહ્યું, એ પ્રકારે અમને સર્વ જ સિદ્ધ થઈ જશે એમ અતિસ્પૃહાયુક્ત મન મોકલે

પ્રાપ્ત કરે છે, કેવલ મોહને જ પ્રાપ્ત કરે છે કારણ કે સ્પૃહાહીનમાંથી એક પણ પદાર્થનો લાભ તો કંઈ થતો જ નથી, આ પ્રકારે ઉપશાન્તા આત્મનિન્દાનો ઉપસંહાર કરતાં શ્રીગોપીજન કહે છે કે વારંવાર અમને સૂચી પ્રાપ્ત થાય છે તેથી નથી સિદ્ધ થતું અમારું જીવન કે નથી પ્રાપ્ત થતું અમારું મરણ, એમ ન તો જીવન કે ન તો મરણ એવા અમારા જીવનને જ ધિક્કાર ! (૧૭)

આમણ ! પુનઃ એતાવત્કાકર્ષયન્ત મનોરથાભિનિવિષ્ટ તામસસાત્તિવરી અનન્યપૂર્વા મગ્નવૈકલ્પી શ્લોકે કિંચિત્ પ્રાર્થે છે.

શ્લોક—મગ્નવૈકલ્પાં વ્યક્તિરક્ષ તે જ્ઞાનિનહન્યલ્ વિશ્વમફલમ્ ।

ત્વજ મનાક્ ચ નસ્ત્વસ્પૃહાત્મનાં સ્વજનહૃદ્ગાં યન્ નિષુદનમ્ ॥૧૮॥

શ્રીમદ્ભાગવતસારથે—મગ્નવૈકલ્પાના જ્ઞાનિનની હન્ટી અસંવિશ્વમફલમ્ અને ત્વસ્પૃહાત્મા સ્ત્રીજનના હૃદ્ગાંનું નિષુદન જેમાંથી એવી આપની વ્યક્તિ મનાજ્ઞ અમારે વિષે હે અર્જુન ! આપ સ્થાપો. (૧૮.)

આ આપની વ્યક્તિ સ્વસ્વ-મગ્નવૈકલ્પી-મગ્નવૈકલ્પી એક જેમનું તેવા મગ્નવૈકલ્પી મગ્નવૈકલ્પીની-જ્ઞાનિનહન્ટી અર્થાત્ પાપનાશિકા છે, વિશ્વનું પણ અલ્પથી મહાસ્વરૂપ, મગ્નવૈકલ્પાં અર્થાત્ આપની વ્યક્તિ વિશેષ કરીને અમારા જ દોષની નિવારિકા છે વ્યક્તિરક્ષ તે । શુભધારિકા તો સર્વને જ અર્થે છે, તેથી એતાદશી તે આપની વ્યક્તિને આપ મનાક્-સ્વસ્વ-ત્યજે, અમારે વિષે સ્થાપો, અથ 'ત્વાજ' પદને ।

અર્થ 'સ્થાપન' થાય છે, અર્થાત્ એતાદશી આનંદમયી આપની વ્યક્તિને આપ અમારે વિષે સ્થાપો, આપે તે વ્યક્તિનું ત્વાજસ્વ સ્થાપન અમારે વિષે અવશ્ય કર્તવ્ય છે એમ 'ત્વસ્પૃહાત્મા' પદે કહે છે, ત્વસ્પૃહ આપને જ વિષે સ્પૃહાયુક્ત છે આત્મા-અનંતકરણ-જેમનો એવાં ત્વસ્પૃહાત્મા અમે છીએ, અમારો આત્મા અર્થાત્ અનંતકરણ આપને જ વિષે સ્પૃહાયુક્ત છે, 'પરન્તુ' મારે શું 'ત્યજન્તુ' સ્થાપન્તુ ? એમ આશંકા થાય તો તેનો પરિહાર સ્વજનહૃદ્ગાં યન્ નિષુદનમ્ પદે કરે છે કે સ્વજનની-ગેપિકાની હૃદ્ગાંનું કામસ્વ હૃદયરોગનું-નિતરાં સુદન-નાશન-જેમાંથી તેવા નિષુદનને, ગેપિકાની હૃદ્ગાંનું-કામસ્વ હૃદયરોગનું-જે નિષુદન છે તે 'સ્વરૂપને' આપ અમારે વિષે સ્થાપો, સ્વજનના-ગેપિકાના અમારા-કામસ્વ હૃદયરોગનું નિતરાં સુદન અર્થાત્ નાશન છે જેમાંથી એવ નિષુદન સ્વરૂપને આપ અમારે વિષે સ્થાપો, સ્વજનની હૃદ્ગાંનું નિષુદન તો વસ્તુતઃ આપના સ્વરૂપે જ છે તેથી આપના એતાદશ સ્વરૂપને અમારે વિષે સ્થાપો એ સ્વાસ્થ્યથી-ગેપિકાની ભાવથી-શ્રીગોપીજને એમ કહ્યું, કોઈકના પાપમાત્રના નાશક અને કોઈકના તો દુઃખદાતા એવા પણ આપ અમારા તો કેવલ કામસ્વ હૃદયરોગના જ નિવર્તકમાત્ર થાઓ. (૧૮)

આમણ—કોઈક રાજસતામસી અનન્યપૂર્વા સખેષ 'વત્તે' ઇત્યાદિ કહે છે.

શ્લોક—યત્ તે સુજાતચરણામ્બુરુહં સ્તનેષુ ભીતાઃ શનૈઃ પ્રિય દયીમહિ કર્કશોષુ ।

તેનાટવીમદસિ તદ્ વ્યયતે ન કિંચિત્ કૂર્પાદિભિર્ગ્રમતિ ધીર્મંબદાયુષાં નઃ ॥૧૯॥

શ્રીમદ્ભાગવતસારથે—હે પ્રિય ! આપના જે ચરણામ્બુરુહને ભીતા અમે કર્કશ સ્તનનાં શનૈઃ ધરીએ છીએ તેણે અટવીને યટા ઇતેથી કૂર્પાદિએ તે વ્યથે છે કે નહિ એમ ભવદાયુષ અમારા ધી ભ્રમે છે. (૧૯.)

બ્યાજાન-આપનાં જે સુજાત-કૂર્કશ-ચરણામ્બુરુહને-ચરણકમલને-ભીતા સતાં અમે સ્તનને વિષે શનૈઃ ધરીએ છીએ, શનૈઃ ધારણમાં હોતું 'કર્કશોષુ' પદે કહે છે કે આપનું ગ્રમતિ ધીર્મંબદા-ચરણામ્બુરુહ સુખત' છે અને અમારા 'સ્તન' તો 'કર્કશ' છે તેથી અમારા યુષાં નઃ । 'કર્કશ સ્તનને વિષે આપનું સુખત ચરણકમલ અમે ભીતિથી શનૈઃશનૈઃ મન્દત્વે ધરીએ છીએ, આપનું 'ચરણામ્બુરુહ' 'સુખત' છે અર્થાત્ સમસ્ત પ્રકારે ઉત્પન્ન મહત્ શીતલ સુખાનંદ અને તાપનાશક છે તેથી અમે 'કર્કશ સ્તનને વિષે આપના' તાદશ 'સુખત ચરણામ્બુરુહને શનૈઃ શનૈઃ ધરીએ છીએ, 'પ્રિય' સમ્બોધનથી અમે સ્નેહપૂર્વક 'ધરીએ છીએ' એમ કહ્યું, આપ 'પ્રિય' છે તેથી 'પ્રિય' તરસગન્ધથી ઘુષ્ટતાએ આપનું જે સુખત ચરણામ્બુરુહ અમારા કર્કશ સ્તન વિષે ભીતિથી અતીવ કામલતાથી સ્થાયીએ છીએ તે જ અતિકામલ 'ચરણામ્બુરુહ'

અમને અમારા દેષે ત્યજીને 'હમણાં' અટવીને પર્યટો છો', સ્વયમ્ અદુઃખે સ્થિતિ કરીને જો અન્યને દુઃખી કરી શકાય તો જ લોક-અન્યને દુઃખ પણ દે છે પરંતુ સ્વયં પણ દુઃખ પ્રાપ્ત કરીને અન્યને દુઃખ હતા તો નથી તેથી અમને સન્દેહ થાય છે કે આપના ચરણાભ્યુરુહને વ્યથા થાય છે કે નહિ, અત્ર 'સિત્' ઉત્પ્રેક્ષાવાચક છે, વ્યથા કેમ ન થાય? પરંતુ થાય જ છે કારણ કે 'એટલીમાં તો કૂપોતિ' હોય જ છે, અત્ર 'કૂપ' શબ્દ વિષમ શકંતનો-કર્કશનો-વાચક છે, જો વ્યથા થાય જ છે ત્યારે તો હવે ઉત્પ્રેક્ષા કરે પ્રકરે? 'એમ આશંકા થાય તો 'મમતિ ધીર'પદે ઉત્પ્રેક્ષાને સમર્થ છે કે 'અમારી યુદ્ધિ કેવલ પરિભ્રમે છે', જો વ્યથા થાય જ છે એમ નિશ્ચય હોય ત્યારે તો યુદ્ધિ શાન્તા જ થઈ જાય અર્થાત્ અમને મૂર્છા જ થાય, પરંતુ આપનું ચરણાભ્યુરુહ વનમાં પુનઃ સમાગમન કરે છે તેથી સન્દેહ થાય છે, સન્દેહમાં પણ હેતુ 'મવદાવુવામ્' પદે કહે છે કે આપની લીલાર્થ જ આયુ જેમનું એવાં 'ભવદાવુ' અમે છીએ, અમારું આયુષ આપની લીલાર્થ જ છે તેથી આપની વ્યથામાં અમને સન્દેહ થાય છે. કૂપોતિએ વ્યથા પ્રસિદ્ધ છે તેથી વ્યથા થાય છે એમ જ્ઞાન થાય છે પરંતુ પુનઃ વનમાં સમાગમન તો કરે જ છે તેથી વ્યથા નથી એમ પણ જ્ઞાન થાય છે, કારણ કે જો વનમાં વ્યથા થતી જ હોય ત્યારે તો આપનું વનમાં આગમન જ ન થાય, આ પ્રકારે આપને વ્યથા થાય છે અને થતી જ નથી એમ ઉભયા દોટિનું અવગાહિ જ્ઞાન અર્થાત્ સંશય ઉત્પન્ન થાય છે, પૂર્વે 'શિલ્પગાઢકુરુઃ કૌરતિ' ઇત્યાદિએ જોદે મનઃપીડા નિરૂપી અર્થોદ્ભવવચરણાવિન્દવિષયક જોદેને કલિલાં મનઃકાન્ત ગચ્છતિ' વાક્યથી સ્વમનઃપીડા નિરૂપી અને હમણાં આ 'યત્તે સુજાત શ્લોકે તો 'મમતિ ધીર' વાક્યે મૂર્છા નિરૂપી, અર્થોદ્ભવવચરણાવિન્દવિષયક અને તત્તત્ત્વ સ્વદુઃખ તો સમાન જ છે, તથાપિ તત્ર શ્લોકમાં મનઃપીડાનું અને અત્ર શ્લોકમાં તો મૂર્છાનું નિરૂપણ છે એટલો વિશેષ છે, તેથી અત્ર શ્લોકમાં મૂર્છાએ અનતસ્થિતિનું નિરૂપણ કયું? કારણ કે મૂર્છા નવમી અવસ્થા છે, આ પ્રકારે સર્વ જ શ્રીગોપીજનની મૂર્છાપર્યન્તસ્થિતિ જણાવી, વદ્ધા પૂર્વે અર્થાત્ પૂર્વોધ્યાયના અન્તમાં તો જોદે મનઃપીડા નિરૂપી અને આ અધ્યાયમાં તો મૂર્છા નિરૂપી તેથી અનતસ્થિતિ નિરૂપી એમ સર્વની જ મૂર્છાપર્યન્ત સ્થિતિ જણાવી તેથી પુનઃ લીલાપ્રવેશે પ્રભાપ અને પુનઃ સ્વરૂપસ્થિતિએ જ્ઞાન એમ અર્ધ જણાવે, લીલાસહિત ભગવાન અન્તઃ-પ્રવિષ્ટ છે તેથી જ્યારે શ્રીગોપીજનની સ્થિતિ લીલામાં થાય છે ત્યારે પ્રભાપ અર્થાત્ પ્રશ્ન કરે છે, પ્રશ્ન અન્તરજું છે તેથી પ્રભાપરૂપ પ્રશ્નના ધ્વનથી પૂર્વોધ્યાયોક્તા રસાસક્તિ હરિકિયા અને ગર્વાભાવ એ ત્રયનું કથન થયું જણાવું, અને જ્યારે શ્રીગોપીજનની સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ થાય છે ત્યારે આ અધ્યાયમાં ઉક્ત પ્રકારે જ્ઞાન કરે છે એમ જણાવું, વિરહાવસ્થામાં શ્રીગોપીજનની સ્થિતિ કવચિદ્ ભગવદ્લીલામાં અને કવચિદ્ ભગવત્સ્વરૂપમાં થાય છે, તત્ર જ્યારે લીલામાં સ્થિતિ થાય છે ત્યારે પ્રભાપ અર્થોદ્ભવ ગતાધ્યાયોક્તા રસાસક્તિ હરિકિયા અને ગર્વાભાવ એ ત્રય થાય છે, પરંતુ જ્યારે શ્રીગોપીજનની સ્થિતિ સ્વરૂપમાં થાય છે ત્યારે આ અધ્યાયમાં ઉક્ત પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે, એ પ્રકારે વિરહમાં લીલાપ્રવેશે પ્રભાપવાચ્ય રસાસક્તિ ત્રય અને સ્વરૂપપ્રવેશે જ્ઞાન એમ સર્વ મલીને ચતુષ્થની પદ્યોત્તિ થયા કરે છે, એ પ્રકારે અત્ર-પર્યન્ત સાધનપરીક્ષાનું જેટલું સ્વરૂપ તેટલો શ્રીગોપીજનનો તાપ નિરૂપ્યો, એટલા નિરૂપણે ભગવત્પ્રાપ્તિમાં ભક્તકૃત સાધનની જેટલી પરા કાષ્ટા છે તેટલી પરા કાષ્ટાનું પણ નિરૂપણ થઈ ગયું, અત્ર 'યાવત્' 'તાવત્' પદ અવ્યય છે અર્થોદ્ભવ રીતિએ સાધનનું અને પરીક્ષાનું યાવત્ સ્વરૂપ તાવદ્રૂપ તાપ નિરૂપ્યો. (૧૬.)

॥ इति श्रीगोपिकागीतानुवाचो ममलालशास्त्रिचरितः समाप्तः ॥

